

İNGİLİZ BELGELERİNİN IŞIĞI ALTINDA ATATÜRK'ÜN SON GÜNLERİ

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

Sunu

Aşağıdaki monografi, Londra'daki İngiliz Arşivinde¹ bulunan, İngiltere Dışişleri Bakanlığı² belgeleri incelenerek kaleme alınmıştır. Bu yazıya eklenen belgelerin foto-kopileri, İngiltere Kıraliyet Basımevi Genel Müdürünün³ müsaadesiyle yayınlanmıştır.

Atatürk'ün Sağlığı

Atatürk'ün sağlığıyla ilgili ilk İngiliz belgesi, Paris'teki İngiliz Büyükelçisi *Sir Eric Phipps*'in⁴, 28 Aralık, 1937'de, İngiltere Dışişleri Bakanlığı daimî Müsteşarı *Sir Alexander Cadogan*'a⁵ gönderdiği, "özel ve mahrem" işaretli yazıdır. İngiliz Büyükelçisi, bu yazıda ezcümle şöyle diyordu: "Fransız Hükümeti ileri gelenlerinden *Saint-Quentin*, İngiltere Büyükelçiliği sorumlularından *Lloyd Thomas*'la görüşürken, Kemal Atatürk'ün sağlığı konusunda Ankara'daki Fransız Büyükelçisinden, son günlerde, 'oldukça endişe verici' raporlar alındığını bildirdi. Fransız Büyükelçisi *Ponsot*, Atatürk hakkında O'nun maiyetinden elde ettiği bilgiyle ilgili intibai, Paris'e gönderdiği raporda şöyle anlatmaktadır: 'Atatürk, zihnen ve bedenen bir çöküş devresine girmiş bulunuyor. Son aylar zarfında kendini sık sık kaybediyor. Sağlığıyla ilgili bu son durum, yıllardan beri tutkun olduğu alkolle ilişkin görülüyor'.

¹ *Public Record Office.*

² *Foreign Office.*

³ *Controller of H. M. Stationery Office.*

⁴ *Sir Eric Clare Edmund Phipps*, 2.8.1933'ten beri İngiltere'nin Paris Büyükelçisi idi. Bk. *Foreign Office List*, Londra, 1938.

⁵ *Sir Alexander Cadogan*, 1.1.1938'de, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığına (*Permanent Under-Secretary*) atanmıştı. Aynı kaynak.

Sir Eric Phipps, yazısına şöyle devam ediyordu: “Bir süre önce, Atatürk, Anadolu’da geniş ölçüde bir gezi turuna çıkmış ve yerli basına göre, oldukça dolgun olan bu gezi programını büyük titizlikle ve en küçük noktasına kadar yerine getirmişti. Öteyandan Fransız Büyükelçisi *Ponsot*’un öğrendiğine göre, çoğu defalar bir günlük program son dakikada bırakılmış; Cumhurbaşkanlığı özel treni, memleketin kuytu yerlerinde durdurularak, hiç nedensiz oralarda saatlarca kalmıştır. Yorgunluk ve baygınlık hallerinden fasılalarla kurtulurken, ateşi yeniden alevlenen Gazi, Hükümet yetkililerini huzuruna çağırarak, hayretler içinde kalan Bakanlarına birçok sürprizler veriyor veya yabancı Büyükelçileri çağırarak, sabahın erken vakitlerine kadar onlarla konuşuyor, onları ağırlıyor, eğlen-diriyor. Bu fasılalardan birinde, ömrünün sadık dostu İsmet’i görevinden affetti. Son günlere rastlayan başka bir fasılda, bir ay önce kurmuş olduğu 10 parlamento müsteşarlığını kaldırdı.

“Fransız Hükümeti, Atatürk’ün bu şartlar içindeki davranış-larından hayret duymamalıdır. *Ponsot*’a bakılacak olursa, O’nun sağlık durumu son günlerde kötüye gitmeye başlamıştır; dolayısıyla Fransız Hükümeti, Büyük Adamın hayattan göçeceği ve Türk devlet gemisinin anı olarak motorsuz ve dümensiz kalacağı, belki uzak olmayan gün için hazırlanmalıdır”. İngiliz Büyükelçisi, yazısına şöyle son veriyordu: “Yukarıda belirtilenleri doğrulayamam. Fakat Fransız Büyükelçisi tarafından kendi hükûmetine gönderilmiş bulun-an bu bilgi ilginç olabilir. Şayet doğru ise, bunu herhalde *Percy Loraine*’den⁶ daha önce öğrenmiş bulunuyorsunuz?”. (Bak: Foto-kopi No. 1, 1A ve 1B).

Bu yazının Londra’da alındığı tarihten bir gün sonra, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı *Sir Lancelot Oliphant*⁸, Ankara’daki İngiliz Büyükelçisi *Sir Percy Loraine*’e gönderdiği kapalı telde, *Sir Eric Phipps*’in Atatürk’le ilgili olarak Paris’ten gönderdiği bilginin özetini tekrarlıyor, bunun doğruluğu konusunda görüşünü soruyor,

⁶ *Sir Percy Lyham Loraine*, 16.12.1933’ten beri İngiltere’nin Ankara Büyükelçisi idi. Bk. *Foreign Office List*, Londra 1938.

⁷ İngiliz Arşivi (*Public Record Office* - kısaca PRO), Dışişleri Bakanlığı Belgeleri (kısaca FO./371/Dosya No. 21925/Belge No. E 69). Bundan böyle bu belgeler kısaca PRO., FO. 371/... olarak anılacaktır.

⁸ *Sir Lancelot Oliphant*, 1.3.1936’da İngiltere Dışişleri Bakanlığına Müsteşar Yardımcısı (*Deputy Under-Secretary*) atanmıştı. Bk. *Foreign Office List*, op. cit.

İngiltere dışına yolculuğa hazırlanan Dışişleri Bakanını⁹ aydınlatılması için bu konuda kendisine Ankara'dan 48 saat içinde bilgi göndermesini istiyordu¹⁰. İngiliz Büyükelçisi buna 30 Aralık, 1937'de verdiği cevapta, bu haberi doğrulayıcı bilgisi olmadığını, Atatürk daha yaşlı görünmekle beraber, O'nu her görüşünde yine aynı Atatürk olduğunu; gündüzden ziyade geceleri yaşamakla beraber epeyi uyku aldığını ve hayatının oldukça muntazam olduğunu; O'nun canlı hayatıyet ve yorgunluk belirtileri arasında değişen durumu ile anı olarak aldığı hayret verici kararların yeni birşey olmadığını kaydediyor; *Sir Oliphant*'1, Halide Edip'in 1928'de kaleme aldığı İngilizce *The Turkish Ordeal*¹¹ adlı eserinin 128-129'uncu sayfalarına göz atmaya davet ediyor, şöyle diyordu: "Tecrübenin ışığı altında hatalı görünen kararların değiştirilmesinden uydurma bir utanç duyulmaması, Kemalist rejimin niteliklerinden biridir".

Sir Percy Loraine, yazısına devamla, Atatürk'ü son olarak 25 Kasım, 1937'de gördüğünü, bu görüşmede O'nda bir çökme belirtisi veya olağanüstü dikkat kabiliyetinde bir aşınma görmediğini, bu konudaki Fransız görüşlerinin belki Hatay sorununun etkisiyle meydana geldiğini kaydediyor, ezcümle şöyle diyordu: "Sancak (Hatay) sorununu bizzat kendi prestij konusu haline getirmiştir ve bunu Türkiye'nin kabulleneceği şekilde çözümlenmeye çalışmaktadır. Bu memleket, bu konuda onu sonuna kadar destekleyecektir. *Ponsot*'un raporu olmasa, Atatürk'ün 5 veya 10 yıl daha yaşayacağını tahmin edecektim, ama şu ihtiyat kaydıyla: anı olarak ölebilir. Her geçen yıl onun hayatta kalması iyidir, çünkü süreli bir rejimin örgütü daha fazla hız alır ve tecrübe kazanır. Atatürk de bunu istiyor".

Ankara'dan aldığı bu bilgiyi 3 Ocak, 1938'de Londra'dan özel bir yazıyla Paris'te *Sir Eric Phipps*'e bildiren *Sir Lancelot Oliphant*, ona bu konuda ihtiyatlı davranmasını ve yalnız Fransız Hükümetine bilgi vermesini öneriyor, daha önce de gizli bir haberin *Quai d'Orsay*'den¹² sızdığını hatırlatarak, yazısına şöyle son veriyordu: "Ankara'da

⁹ O sıralarda Dışişleri Bakanı *Anthony Eden* idi. Bu göreve 22.12.1935'de atanmış, Başbakan *Neville Chamberlain*'le arası açıldığından, 31.3.1938'de istifa etmişti. Bk. *Dictionary of National Biography*, Londra, 1949.

¹⁰ PRO., FO 371/21925/E 69, *Sir Lancelot Oliphant*'tan *Sir Percy Loraine*'e 136 sayılı, "özel ve mahrem" işaretli kapalı telyazısı, Londra, 29 Aralık 1937.

¹¹ Türkçesi için bk., *Türk'ün Ateşle İmtihani*, İstanbul, 1962.

¹² *Quai d'Orsay*: Fransız Hükümeti - İstanbul'da Hükümete *Bâb-ı Âli* denildiği gibi.

iyi giden *Percy*'yi (İngiliz Büyükelçisi) zor bir durumda bırakmak istemiyoruz". Bu belge, İngiltere Dışişleri Bakanlığında ilgi yarattı. Müsteşar Yardımcısı *Sir Lancelot Oliphant*, 31 Aralık, 1937'de bu konuyla ilgili olarak şu yorumda bulundu: "Gazi şahsen Hatay'la ilgileniyor. *Sir Percy Loraine*'den alınan bilgi kısmen yatıştırıcı olmakla beraber, sancakla (Hatay) ilgili pasaj hayra alâmet değildir¹³". (Bak: Fotokopi No. 2).

İki ay kadar sonra, İngiliz Büyükelçisi *Sir Percy Loraine*, 24 Şubat, 1938 gecesini Büyükelçilikte verilen bir partide Türkiye Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras'la yaptığı uzun süren bir görüşmede, Atatürk'ün sağlık ve gücünün kötüye gittiğine dair etrafta süreli söylenmeler dolaştığını, bunları doğrulayıcı bir belirti görmediğinden inanmadığını, Cumhurbaşkanı'nın daha uzun yıllar yaşayacağını İngiltere Dışişleri Bakanına bildirdiğini söylüyor; Atatürk'le Kasımdan beri görüşmediğini, O'nu yakından görmek fırsatına nail olmadığı için, bu görüşlerine katılıp katılmadığını Aras'tan soruyordu.

Tevfik Rüştü Aras, İngiliz Büyükelçisine hak veriyor, Atatürk'ün çelikten yapılmış olduğunu, kabiliyetlerinin eskisi kadar sağlam, muhakeme kudretinin seri ve emin, olayları kavrama gücünün geniş, realiteleri hissetme kabiliyetinin keskin, mücadele kudretinin yorulmak bilmez hattâ karışık veya tehlikeli zamanlarda olduğu gibi, eskiye nisbeten dimağının şimdi daha uyanık olduğunu belirtiyor, O'nun son günlerde soğuk aldığını, bunun kötü olmakla beraber basit bir hastalık olduğunu ve Atatürk'ün daha uzun yıllar yaşayacağını ileri sürüyor, sözlerine şöyle son veriyordu: "Atatürk'ün sağlığıyla ilgili endişe verici bir durum hasıl olursa size derhal haber vereceğim. Böyle bir durumu önemli bir gelişme addederek size hemen bilgi vereceğim. Durum bu kerteye geldiği takdirde daha ileri giderek, beklenmedik bir olay karşısında Türkiye Hükümetinin ne gibi tedbir alacağını da size bildireceğim". *Sir Percy Loraine*, meslek itibariyle doktor olan Aras'ın önemli bulduğu bu demecini *Sir Lancelot Oliphant*'a bildiriyor, bunun doğruluğundan hiç şüphe etmediğini yazısına ekliyordu. (Bak: Fotokopi No. 3, 3A ve 3B).

İngiliz Büyükelçisi, 25 Şubat, 1938'de yine *Sir Lancelot Oliphant*'a gönderdiği, kendi el yazısıyla yazılı başka bir mektupta, Tevfik

¹³ PRO., FO. 371/21925/E 70, *Sir Percy Loraine*'den Londra'ya, 192 sayılı, "özel ve mahrem" işaretli kapalı telyazısı, Ankara, 30 Aralık, 1937; ve *Sir Lancelot Oliphant*'tan *Sir Eric Phipps*'e, "özel" işaretli yazı Londra, 3 Ocak, 1938.

Rüştü Aras'ın kendine verdiği bilginin önemine tekrar işaret ediyor, bunun Kırıl ve Kabinenin bilgisine sunulmasını rica ediyordu. *Sir Oliphant*, bu belgeyle ilgili olarak şu yorumda bulunuyordu: "Bu, oldukça tatmin edici bir haberdir, fakat yazının Kabineye sunulması lüzumundan şüpheliyim¹⁴". (Bak: Fotokopi No. 4 ve 5).

Bu yazışmadan bir ay sonra, Ankara'daki Fransız Büyükelçisi hâlâ Atatürk'ün sağlık ve geleceğiyle ilgilenmekte devam ediyor, İngiliz Büyükelçisi *Sir Percy Loraine*'le yaptığı görüşmede, Cumhurbaşkanının sağlık durumu konusunda bazı şüpheler beyan ediyor, Atatürk'ün son iki yıl zarfında epeyi yaşlandığını ileri sürüyordu. İngiliz Büyükelçisine göre, Atatürk 6 veya 7 haftadan beri ağzına alkol koymamış, bir söylentiye göre, içkiden kaçınmak için, Balkan Bağlaşıkları Konseyi toplantıları sırasında tertiplenen törenlerin hiçbirine katılmamıştı. Gerçi *Sir Loraine* bu rivayeti doğrulamayacağını belirtiyor, Ata'nın sıhhati hakkında şöyle diyordu: "Son günlerde biraz rahatsızlanmış bulunuyor. Öğrendiğime göre buna sebep, karaciğerinin soğuk almış olmasıdır". Bu tel yazısı, İngiltere Dışişleri Bakanlığı birinci sekreterlerinden *R. J. Bowker*¹⁵ tarafından 2 Nisan 1938'de şöyle yorumlandı: "Atatürk'ün sağlığı konusunda büyük bir endişe olduğuna biliyoruz. Fransız mütehassısının raporu çok ilginç olacaktır. Cumhurbaşkanının değiştirilmesi ihtimal dışı değildir. Bununla beraber Atatürk'ün, ağır surette hasta olmadığı takdirde, makamını devretmeyeceğinden eminim¹⁶". (Bak: Fotokopi No. 6).

Sir Lancelot Oliphant, 28 Mart 1938 günü, Londra'dan *Sir Percy Loraine*'e gönderdiği "oldukça gizlidir; okuduktan sonra lütfen tahrir ediniz" işaretli tel yazısında şöyle diyordu: "Oldukça gizli fakat güvenilir bir kaynaktan öğrendiğime göre Atatürk, karaciğerinden hastadır ve sağlık durumu endişe vericidir. Onu tedavi etmek için veya görünürde İstanbul Üniversitesinde bir konferans vermek ya da Ankara hastahanesinde ilgili danışmalarda bulunmak üzere bir Fransız mütehassısı davet ediliyor¹⁷". (Bak: Fotokopi No. 7).

¹⁴ PRO., FO. 371/21925/E 1434, *Loraine*'den *Oliphant*'a, "oldukça mahrem" işaretli yazı, Ankara, 25 Şubat, 1938, ve *Sir Oliphant*'ın yorumu.

¹⁵ *Reginald James Bowker*, 13.3.1937'de İngiltere Dışişleri Bakanlığına birinci sekreter atanmıştı. Bk. *Foreign Office List* op. cit.

¹⁶ PRO., FO. 371/21925/E 1851, *Loraine*'den *Oliphant*'a, "özel ve mahrem" işaretli mektup, Ankara, 24 Mart 1938.

¹⁷ Aynı kaynak, belge No. E 1791.

Aynı gün, İngiliz Büyükelçisi, Atatürk'ün sağlığı konusunda etrafta dolaşan söylentilerin çoğalmasından, Dr. Aras'ın kendine verdiği şu özel demeci İngiltere Dışişleri Bakanlığının dikkatine sunuyordu: "Atatürk, birkaç hafta önce, karaciğerinden ağır surette soğuk aldı. İyileşmeğe başladığı halde kendi dikkatsizliği yüzünden hastalığı üç defa nüksetti. Yapılan tıbbî muayeneden, karaciğerinin kısmen şiştiği anlaşıldı, fakat bu şişlik giderilebilir. Organik bakımdan endişe edici bir şey yoktur. Genel sağlık durumu tamamen sağlam ve eskisi kadar iyidir. Bununla beraber bu hastalık ve gerekli tedavi, pek doğal olarak onu deprasyona sevketti. Bu arada Türkiye'yi rastgele ziyaret etmekte olan bir Fransız mütehassısı tarafından da muayene edilecektir". İngiltere Dışişleri Bakanlığı Üçüncü Sekreterlerinden *J. R. Colville*¹⁸, 1 Nisan 1938'de bu belgeye şu yorumu not ediyordu: "Dr. Aras, bütün gerçeği mümkün olduğu kadar yansıttı; fakat anlaşılın, Ankara'nın hükümet çevrelerinde duyulduğuna emin bulunduğumuz endişeyi belirtmek istemiyor"¹⁹. (Bak: Fotokopi No. 8).

30 Mart 1938 akşamı, Cumhurbaşkanlığı Başkâtibi, İngiliz Büyükelçisi *Sir Percy Loraine*'i ziyaretle, Fransız mütehassısının Atatürk'ü muayene ederek, daha önceki teşhisi doğruladığını; Atatürk zayıf düştüğünden kendisine 6 haftalık zihni ve bedeni rahatlık tavsiyesinde bulunduğunu bildiriyor, doktorun Fransa'ya döndüğünü ekliyordu. Aynı akşam, Anadolu Ajansı'nın yayınladığı Cumhurbaşkanlığı Başkâtipliği kaynaklı bir bültende, Atatürk'ün sağlığı hakkında teskin edici bilgi veriliyor; bu resmi bülten, İngiliz hariciyelerinden Birinci Sekreter *R. J. Bowker* tarafından da "teskin edici" olarak nitelendiriliyordu²⁰.

Atatürk'e, altı hafta arka üstü yatarak hiçbir zihin işi yapmaması tavsiye edilmişti. Başbakan ve Dışişleri Bakanının İngiliz Büyükelçisine anlattıklarına göre, bu hareketsizlikten nefret etmekle beraber, Gazi, bu tavsiyeye uyacaktı. Atatürk'ün hastalığı organik değil, fonksiyonel idi. Tansiyonu, 25 yaşındaki bir gencin tansiyonunu andırıyordu.

¹⁸ *John Rupert Colville*, 28.9.1937'de İngiliz Hariciyesine Üçüncü Sekreter atanmıştı. Bk. *Foreign Office List*, op. cit.

¹⁹ PRO., FO. 371/21925/E 1819, *Loraine*'den Londra'ya, 90 sayılı, "mahrem" işaretli, kapalı telyazısı, İstanbul, 28 Mart, 1938.

²⁰ PRO., FO. 371/21925/E 1928, *Loraine*'den *Oliphant*'a, 93 sayılı kapalı telyazısı, Ankara, 31 Mart 1938.

Fransız mütehasssının tavsiyesine göre, bu altı haftayı dinlenmeyle geçirirse, yeniden hayatıyet kazanacak ve 25 yıl daha yaşayacaktı. Atatürk, neşeli bir hale gelmişti. Tedavi ve dinlenmek için yakında Adana yakınlarına gidecekti. Bundan böyle tedavi kendisine bağlıydı. Bu arada Kabine Bakanları ve yakın dostları, verilen tıp raporu üzerine rahat nefes alabiliyor ve Türk doktorlarının koyduğu teşhisin Fransız mütehasssınca doğrulanmasından ötürü çok memnun görünüyordular.

12 Nisanda, İngiliz Hariciyesi Üçüncü Sekreterlerinden *J. R. Colville*, Atatürk'ün sirozdand mustarip olduğunu; Fransız mütehasssının bu teşhisi doğrulamakla beraber, Türk doktorlarına nisbeten daha iyimser olduğunu; altı haftalık dinlenmeden sonra Atatürk'ün üç aylık nekahet devresi geçireceğini; kalbinin oldukça muntazam olduğunu ve sonuçta O'nun tamamen iyileşeceğini kaydediyor, şöyle diyordu: "Siyasal bakımdan bu hastalığın iki önemli tepkisi olacak: 1. Atatürk iyileşinceye kadar Fransız Dışişleri Bakanının Türkiye'yi ziyareti ertelenecek; 2. Atatürk'ün kısa bir süre içinde ölmesi veya devamlı olarak hasta kalması beklenmediğinden, Cumhurbaşkanlığına bir halef bulma sorunu önemini kaybetmiş bulunuyor²¹". (Bak: Fotokopi No. 9 ve 9A).

Bunu takip eden üç hafta zarfında Atatürk, tedavisini titizlikle yaptırmış, üç kilo kadar şişmanlamış, sıhhati iyileşmeye yüz tutmuştu. Başbakanın, *Sir Percy Loraine*'e anlattığına göre, kendi evinde dolaşması için Atatürk'e müsaade verilmiş; bu imtiyazı, iyileşmekte olan bir çocuk gibi sevinçle karşılamıştı²². Bu tarihten itibaren Atatürk iyileşmeye devam etmiş, sağlığı hakkında, İngiltere Dışişleri Bakanlığına üç ay hiçbir bilgi gönderilmemişti.

1938 Temmuz sonlarına doğru, İngiliz Büyükelçisi, İstanbul'dan *Sir Lancelot Oliphant*'a gönderdiği 25 Temmuz 1938 gün ve "mahrem" işaretli yazıda, yine Atatürk'ün sağlığından söz ediyor, ezcümle şöyle diyordu: "Birkaç gece önce Büyükada Yat Kulübünde, yemekten sonra Tefik Rüştü Aras'la uzun süren bir konuşma yaptım. Atatürk'ün sağlığı konusunda son günlerde etrafta dolaşmaya başlayan

²¹ PRO., FO. 371/21925/E 2106, *Lorraine*'den *Oliphant*'a, 15 sayılı kapalı telyazısı, Ankara, 1 Nisan 1938.

²² PRO., FO. 371/21918/E 2464, *Lorraine*'den *Oliphant*'a yazı, Ankara, 24 Nisan, 1938.

kötümser haberlerin nedeni, Atatürk'ün hastalığının nüksetmiş olmasıdır. Aras'a bakılırsa, Atatürk, biraz daha dikkatli davranarak soğuk almaktan kaçınabilirdi. Doktorun bildirdiğine göre, nükseden hastalık, çoğu defalar kurbanına oldukça aksak bir hayat yaşatır, ama Atatürk, hiç aşınmamış çelik gibi bünyesi sayesinde, bunu olağanüstü bir süratle atlatmış bulunuyor. Tamamen iyileşmede bir gecikme kaydedilmiş olmakla beraber Atatürk, iyileşmek azminindedir. Anlaşılan Fransız mütehassıs şu gözleri kullanmıştır: “*Le Président nous fait évidemment de mauvaises plainsanteries; avec sa constitution de fer il peut se les permettre; d'autres moins forts eussent pu succomber*”.

Fransız doktorunun kararı şu: Atatürk, bir ihtimalle Eylülün ikinci yarısında görevini yeniden ve eskisi gibi ifaya başlayabilecektir. Fransız Dışişleri Bakanı *Georges Bonnet*'e, Türkiye'yi 20 Eylülde veya daha sonra ziyaret edebileceği bildirilmiştir. Bir söylentiye göre Atatürk, keyifsiz ve bezgin olup yanına yaklaşmak güç oluyor. Bundan hiç hayret edilmemelidir çünkü hastalığı nüksetmiştir. Ayrıca alkol ve tütünden tamamen vazgeçmiştir. Daha önce uyanık olduğu zamanlarda devamlı sigara içiyordu. Hayatta başlıca zevklerinden ikisini kesecek kadar karakter kudretine sahip olması hayret yaratmıştır. Bu durum herhalde kendisi ve maiyeti için çok güç oluyor, çünkü kendi yanında başkalarının sigara içmesinden hoşlanmıyor²³. (Bak: Fotokopi No. 10 ve 10A).

Beş gün sonra, *Sir Percy Loraine*, İngiliz milletvekillerinden *R. W. Butler*'e İstanbul'dan gönderdiği 30 Temmuz 1938 gün ve “mahrem” işaretli yazıda, Atatürk'ün sağlığına değinerek, Fransız Büyükelçiliğinin bu konuda endişe içinde olduğunu bildiriyor, ezcümle şöyle diyordu: “Fransız mütehassısı, Atatürk'ü muayene ettikten sonra Fransız Büyükelçiliğinde sorguya tabi tutulmuş, fakat oldukça sakıntılı davranarak ağzından hiçbir şey kaçırmamıştır. Fransız Büyükelçiliğinin anladığına göre mütehassıs, Atatürk'ün iki yıl daha yaşayabileceği görüşündedir. Ben bundan şüpheliyim. Şimdiye kadar bütün kötümser raporlar Fransız kaynaklarından alınmıştır. Diğer diplomatik çevrelerde, Atatürk'ün karaciğer kanserinden mustarip olduğuna inanıldığına dair mevsuk kaynaklardan bilgi aldım. Bütün bu haberlerde ihtiyatımı muhafaza ederim”. Bu belge, İngiliz Hariçesinde üçüncü Sekreter *J. R. Colville* tarafından 4 Ağustosta şöyle

²³ PRO., FO. 371/21925/E 4580.

yorumlandı: “Etrafta dolaşan söylentilere bakılacak olursa, Atatürk’ün sağlık durumu kötüye gidiyor, fakat bu konuda kesin bir bilgimiz yok”. Aynı yorumcu başka bir yerde, son günlerde Atatürk’ün sağlık durumuyla ilgili birçok raporlar alındığını, gelen son haberin “tatmin edici” olduğunu kaydediyordu²⁴. (Bak: Fotokopi No. 11 ve 11A).

Oysa bu iyimserlik gerçek durumu aksettirmiyordu, çünkü *Sir Percy Loraine*, İstanbul’dan Hariciyeye gönderdiği 3 Ağustos 1938 gün ve 47 sayılı “ivedi” işaretli kapalı telinde, o gece geç vakit dolaşan söylentilerden, Cumhurbaşkanının sıhhi durumunun ağırlaştığının anlaşıldığını, ertesi gün Türkiye Dışişleri Bakanıyla görüşerek durumu esash surette bildireceğini kaydediyor, şunları ekliyordu: “Bu tel yazısını göndermekten maksadım, yarınki basında yayınlanması muhtemel kötümser haberlere karşı sizi hazırlamaktır. Cumhurbaşkanının sirozdan mustarip olduğu kesindir. Ekselânsı tedavi maksadıyla dün iki Alman mütehassısı gelmiştir. Lütfen Kıralı durumdan haberdar ediniz”. Bu belge, İngiltere Dışişleri Başkanlığında hayretle karşılandı. Üçüncü Sekreterlerden *J. R. Colville*, belgeye 4 Ağustosta şu yorumu ekledi: “Uzun süreli bir rahatlık ve tedaviden sonra Atatürk’ün sıhhatinde kesin bir iyileşme kaydedildiğine inanılmıştık. Anlaşılan bünyesi ne kadar sağlam olursa olsun, tamamen sarsılmış olsa gerek. Bu söylenti gerçekse, Türkiye’nin iç politikasına etkisi büyük olacak”. Müsteşar Yardımcısı *Sir Lancelot Oliphant* ise 5 Ağustosta şu yorumda bulunuyordu: “Dün haber aldığıma göre, Gazi anî olarak çökebilir. Yakında Türkiye’de gelişmelerle karşılaşabiliriz, fakat şimdilik durumun iyi gitmesini temenni etmekten başka yapabileceğimiz birşey yok²⁵”.

Bu arada *Sir Percy Loraine*, Türkiye Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras’la görüştüğünden sonra, 4 Ağustosta *Sir Lancelot Oliphant*’a İstanbul’dan gönderdiği 48 sayılı kapalı telde durumu şöyle anlatıyordu: “Dışişleri Bakanından öğrendiğime göre, Cumhurbaşkanının hastalığı ağır olmakla beraber durumu ümitsiz değildir. İki hafta önceye kadar sirozun önü alınmıştı, fakat bir soğuk algınlığı hastalığı nüskettirdi. Bunun önü yine alınırsa (yüzde 50 oranında bir şans vardır), Cumhurbaşkanı en az iki ve en çok sekiz yıl daha yaşayabilir.

²⁴ PRO., FO. 371/21925/E 4596.

²⁵ PRO., FO. 371/21925/E 4580.

Hastalığın önü alınmazsa uzun süre yaşayamaz. Bu arada komplikasyon olursa, hastalık anı olarak kötüye gidebilir; fakat şimdilik komplikasyon yaratacak bir neden yoktur. Cumhurbaşkanı, Bakanların Ankara'ya dönmesini istemiştir. Hastalığı yüzünden hükümet başkentinin Ankara'dan İstanbul'a taşındığı intibamı yaratmak istemiyor. . . . Atatürk'ün morali iyidir. Ağır hasta olduğunu bildiği halde iyileşme ümidini kaybetmiyor. Kendi sağlığıyla ilgili olarak bülten yayınlanmasını istemiyor. Lütfen ketum olunuz²⁶”.

Memlekette panik yaratmamak için, Atatürk'ün hastalığıyla ilgili haberler gizli tutuluyor, basın bu konuda yazı veya haber yayınlaması yasaklanıyordu. Bununla beraber Ahmet Emin Yalman, yönettiği *Tan* gazetesinde Atatürk'ün sağlığıyla ilgili olarak bir yazı yayınladığından, gazetesi üç ay kapatılmıştı. Aynı yazıyı iktibas eden *Haber* gazetesi 45 gün, bunun tercümesini yayınlayan *Beyoğlu* gazetesine bir Rumca ve üç Ermenice gazete de 10 ar gün kapatılmışlardı. 13 Ağustosta bu haberi İstanbul'dan İngiltere Dışişleri Bakanı *Lord Halifax*'a²⁷ bildiren *Sir Percy Loraine*, Ahmet Emin Yalman'ın yazısının Fransızca tercümesini de iletiyor, birkaç hafta önce Türk Basınına gönderilen bildirgelerde, Atatürk'ün sıhhati konusunda yazı yayınlamamalarının kendilerine bildirildiğini kaydediyor, yazısına şöyle son veriyordu: “Yalman, tehlikeyi göze aldı; şimdi cezasını çekiyor²⁸”.

Ağustosun sonlarına doğru Atatürk'ün sıhhatında belirgin bir iyileşme kaydedilmişti. Bu haberi Türkiye Dışişleri Bakanından ve Cumhurbaşkanı'nın özel sekreterinden öğrenen *Sir Percy Loraine*, 20 Ağustos 1938'de İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 60 sayılı kapalı telinde bildiriyordu. Hariciyede iyi etki yapan bu haberi, Birinci Sekreterlerden *L. Baggallay* “tatmin edici” buldu²⁹. Gazi iyileşmeye devam ediyordu. 10 Eylülde İstanbul'dan *Sir Lancelot Oliphant*'a özel bir yazı gönderen İngiliz Büyükelçiliği Müşavirlerinden *James Morgan*³⁰, daha önce sözü edilen Fransız mütessesinin

²⁶ PRO., FO. 371/21925/E 4614.

²⁷ *Edward Frederick Lindley Wood, Lord Halifax* (1881-1959). 1938-1940 arasında İngiltere Dışişleri Bakanı idi. Bk. *Chambers Biographical Dictionary*, Londra, 1969.

²⁸ PRO., FO. 371/21925/E 4866, *Lorraine*'den *Lord Halifax*'a, 412 sayılı yazı, İstanbul, 13 Ağustos 1938.

²⁹ PRO., FO. 371/21925/E 4939. *Herbert Lacy Baggallay*, 27.12.1933'de İngiltere Hariciyesi Birinci Sekreterliğine atanmıştı. Bk. *Foreign Office List*, op. cit.

³⁰ *James Morgan*, 18.9.1930'da İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliğine müşavir atanmıştı. Bk. *Foreign Office List*, op. cit.

üç dört gün önce tekrar Türkiye'ye gelerek Atatürk'ü muayene ettiğini, hastanın durumundan memnun olarak Paris'e döndüğünü Dr. Aras'a atfen bildiriyor, Atatürk'ün biraz daha iyi olduğunu kesin bir ifadeyle belirtiyordu³¹. (Bak: Fotokopi No. 12).

Bu tarihten Ekim başlangıcına kadar, Atatürk'ün sıhhati hakkında İngiltere Dışişleri Bakanlığına hiçbir haber gönderilmediğine göre, Gazinin gittikçe iyileşmekte olduğu sonucu çıkarılabilir; fakat 6 Ekimde Cumhurbaşkanı'nın yeniden ağır surette hastalandığına dair etrafta "endişe verici söylentiler" dolaşmaya başladı. Durumu İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı *Sir A. Cadogan*'a bildiren *Sir Percy Loraine*, Dr. Aras'tan aldığı bilgiyi şöyle özetliyordu: "Dr. Aras'ın Cenevre'de bulunduğu sıralarda Atatürk'ün hastalığı nüksetmiş, vücudunda yeniden hasıl olan su çıkarılarak hasta biraz kendine gelmiştir. Atatürk'ün morali yüksektir; hastalıkla mücadele azmi sarsılmamıştır. Tıp açısından henüz kesin bir tahmin yürütülemez. Hastanın her iyileşmesini bir nüksetme devresi takip ettiğine göre, iyileşme yönünün istikrar kesbedip etmiyeceğini kimse söyleyemez. Bu arada Atatürk, 29 Ekim dolayısıyla Ankara'da düzenlenecek törene katılmak istiyor. Yakında bu konuda bir karar almak icap edecek". İngiltere Dışişleri Bakanlığında bu belgeyi yorumlayan Birinci Sekreterlerden *R. J. Bowker*, bu haberin tatmin edici olmadığına işarette şunları ekliyordu: "Hariciyeye ulaşmamış ve inanılır bir kaynaktan alınmış başka bir rapordan öğrendiğime göre, Cumhurbaşkanı'nın bir daha yataktan kalkması beklenmiyor"³². (Bak: Fotokopi No. 20)

Atatürk'ün hastalığı, ilk devresinde halktan bir süre gizli tutulmuştu, fakat iyileşme ümidi azalınca bu yoldan vazgeçilerek devamlı surette bülten yayınlamak yoluna gidilmişti. 17 Ekimde İstanbul'dan İngiltere Dışişleri Bakanlığına gönderdiği kapalı telde, aynı gün Basına verilen resmî bültene işaret eden *Sir Percy Loraine*, 16 Ekimde Atatürk'ün karaciğerinde kötüye doğru bir değişiklik kaydedildiğini bildiriyor, şunları ekliyordu: "Yapılan tedavi sonucunda bu sabah saat 10'a kadar Atatürk'ün durumunda hafif bir iyileşme kaydedilmişse de, durumu ağırlığını muhafaza etmiştir". Resmî bültenin

³¹ PRO., FO. 371/21925/E 4939.

³² PRO., FO. 371/21925/E 5969, *Lorraine*'den *Sir A. Cadogan*'a, 23 sayılı, "mahrem" işaretli, kapalı telyazısı, Ankara, 6 Ekim 1938.

bir suretini diplomatik çantayla gönderen Büyükelçi, *İstanbul* gazetesinin aynı günkü sayısında yayınlanan benzer bir bildirin kupürünü de iliştiirmeyi ihmal etmemiş, ayrıca İngiliz Kırılımı durumdan haberdar etmişti. İngiliz Hariciyesinde kötümserlikle karşılanan bu haberi Üçüncü Sekreter *J. R. Colville* 18 Ekimde şöyle yorumladı: “Şimdiye kadar büyük bir gizlilik taşıyan Atatürk’ün sıhhatiyle ilgili haberleri şimdi alenî yapan Türkiye Hükümetinin, en kötü bir gelişmeyi beklemekte olduğu anlaşılmalıdır. Atatürk’ün çelik bünyesinin daha ne kadar dayatacağını öğreneceğiz”. Aynı gün, Birinci Sekreter *R. J. Bowker* şunu ekledi: “Durum kötü görünüyor³³”. (Bak: Fotokopi 22 ve 22A)

Bir gün sonra *Sir Percy Loraine*, Londra’ya şu kötü haberi gönderiyordu: “Cumhurbaşkanının durumu ümitsiz. Anî olarak ölmesi muhtemel. Kırala haber gönderdim”. Bu belge, İngiliz Hariciyesi Birinci Sekreteri *L. Baggallay* tarafından 20 Ekimde şöyle yorumlandı: “Bu sabah gelen haberler daha iyidir, fakat kısa bir zaman meselesi olduğu aşikârdır³⁴”. (Bak: Fotokopi No. 24). 21 Ekimde *Sir Percy Loraine*’in Londra’ya gönderdiği kapalı telde, Cumhurbaşkanının biraz iyileştiği bildiriliyor, “mahrem” işaretli bir paragrafta şunlar ekleniyordu: “Atatürk’ün sıhhatındaki hafif gelişme, sonucun gecikmesinden başka birşey değildir. Onu ancak bir harika kurtarabilir. Öğrendiğime göre, vücudunda biriken su beynine gitmiş ve onu mantığından mahrum etmiştir. Lütfen Kırala bildiriniz”. İngiltere Dışişleri Bakanlığında, Birinci Sekreter *R. J. Bowker*, bu belgeyi 21 Ekimde şöyle yorumladı: “Cumhurbaşkanının hafta sonunda ölmesi ihtimali gözönünde tutularak uygun bir mesaj gönderilmesi için tedbir alınmalıdır”. Bu münasebetle Hariciye Muahedeler Şubesi asistanlarından *Edgar William Light* tarafından bir müsvedde hazırlanmış, fakat bunun kime gönderileceği bir türlü kararlaştırılamamıştı. *R. J. Bowker*, Ata’nın ölümü üzerine herhalde bir vekil atanacağını ve mesajın “Cumhurbaşkanı Vekili”ne gönderilmesini tavsiye ediyor; Birinci Sekreter *L. Baggallay*, mesajın hemen hazırlanması lüzumunu belirtiyor; *R. J. Bowker*, 24 Ekim, 1938 tarihli yorumunda şunları

³³ PRO., FO. 371/21925/E 6049; PRO., FO. 371/21926/E 6204, *Lorraine*’den Londra’ya, 87 sayılı, “ivedi” işaretli kapalı telyazısı ve 520 sayılı yazı, İstanbul/Ankara, 17 Ekim 1938.

³⁴ PRO., FO. 371/21926/E 6111, *Lorraine*’den Londra’ya, 175 sayılı, “önemli” işaretli kapalı telyazısı, Ankara, 19 Ekim 1938.

ekliyordu: “Bugünkü basın haberlerine göre Cumhurbaşkanı daha iyidir³⁵”. (Bak: Fotokopi No. 13; 13A, 13B ve 13C)

Atatürk'ün sıhhatında iyiye doğru kaydedilen bu hafif gelişme üzerine tıp bültenlerine ara verilmişti. *Sir Percy Loraine*, 26 Ekimde Londraya gönderdiği kapalı telde, üç gün süren komadan sonra Atatürk'ün, irade gücü sayesinde bir hafta önceki krizi atlatmış olduğunu bildiriyor, şöyle diyordu: “Durumun olağanüstü tarafı şudur: Atatürk, hastalığının öldürücü olduğunu asla anlamamıştır. Kendine geldiği günün akabinde gazete aratmış ve devlet işlerini sormuştur. Bültenlere bu yüzden ara verilmiş olsa gerek. Onun hayattan göçmesi şimdi gün meselesi değil, hafta meselesi olmuştur. Kalb ve böbreklerinin hâlâ iyi bir durumda olduğu söyleniyor. Heyecanlanmazsa ve komplikasyon olmazsa, devamlı tedavi sayesinde hastalığın önünün alınması ve hastanın birkaç yıl yaşaması mümkün olabilir. Cumhurbaşkanı hasta olduğu günlerde Kabineye tam ahenk hâkim olmuş ve önemli her konuda İsmet İnönü'ye danışılmıştır. Bu bilgiyi Dışişleri Bakanından temin ettim. Lütfen Kırالا bildiriniz³⁶”.

Atatürk'ün Son Cumhuriyet Bayramı

29 Ekim 1938, Cumhuriyetin kuruluşunun 15'inci yıldönümü idi, fakat Atatürk'ün ağır hasta olması yüzünden Ankara'da pek sönük geçmişti; oysa *Sir Percy Loraine*'nin Dışişleri Bakanı *Lord Halifax*'a bildirdiğine göre, diğer zamanlarda bu gün oldukça parlak törenlere sahne olurdu. Bu yıl mutlak kabul resmi, Büyük Millet Meclisi Başkanı Abdülhalik Renda tarafından düzenlenmiş, öğleden sonra yapılan askerî geçit resminde resmî selâmı Meclis Başkanı ifa etmişti. Törenden önce Başbakan, Cumhurbaşkanı'nın silâhli kuvvetlere hitap eden bir mesajını okumuştur. Atatürk, bu mesajında, geçmişte vatana yaptıkları hizmetten ötürü silâhli kuvvetlerin ve memleketin şükran duygularını beyan etmiş, gelecekte de onlara güveni olduğunu belirtmişti. Öteyandan Cumhuriyet Halk

³⁵ PRO., FO. 371/21926/E 6158, *Loraine*'den Londra'ya, 182 sayılı, “önemli” işaretli kapalı telyazısı, Ankara, 21 Ekim, 1938.

³⁶ PRO., FO. 371/21926/E 6308, *Loraine*'den Londra'ya, 185 sayılı, kapalı telyazısı, Ankara, 26 Ekim 1938. Sureti Kırالا gönderildi.

Partisi, her yıl düzenlediği gece ziyafetinden bu yıl vazgeçmişti³⁷. (Bak: Fotokopi No. 26).

Türkiye’de üç gün süren Cumhuriyet Bayramı, 28 Ekim 1938’de Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya’nın Ankara’da verdiği bir söylevle başlamıştı. *Sir Percy Loraine*, bu konuda Londra’ya şu raporu gönderiyordu: “Şükrü Kaya, bu söylevinde, saltanat rejimiyle Atatürk’ün kurduğu aydın rejimi kıyaslamış; halkın egemen ve halk iradesinin herşeyin üstünde olduğunu; Atatürk’ün kurduğu hükümet sisteminin olumlu ve faydalı sonuçlarını görmek için bugünkü Türkiye’ye göz atmanın yeterli olduğunu ileri sürdü. Türk liderleri, Şükrü Kaya’nın söyleviden kastedilen manayı yabancılara anlatmak sorunuyla karşı karşıyadırlar. Onun, halk egemenliği ve Büyük Millet Meclisi’nin rolünü belirtmekten maksadı, Türkiye’de bugünkü hükümet sisteminin, Atatürk’ün ölümüyle sona ermiyeceğine dair ulusu temin etmektir. Cumhurbaşkanı ölebilir, fakat halkın iradesini temsil eden Büyük Millet Meclisi ölmez. Atatürk devrimi ve Cumhuriyet rejimi, aksamadan ve halk temsilcilerinin önderliği altında devam edecektir”. *Sir Percy Loraine*, Şükrü Kaya’nın söylevinin Fransızca tercümesini yazısına iliştiyordu. Bu belge, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Üçüncü Sekreterlerinden *J. R. Colville* tarafından 11 Kasım’da şöyle yorumlandı: “Atatürk’ün ölmesi ihtimalinin kesinleştiği bir zamanda eski rejime yapılan bu sert saldırı şunu gösteriyor: Hükümet, Türkiye içinde ihtilâl karşı bazı gerici etkilerin var olduğunu anlıyor, fakat Nis (Fransa’da bir şehir) dışında kimse saltanatın geri getirilmesi ihtimalini ciddi surette düşünemez³⁸”. (Bak: Fotokopi No. 27).

Atatürk’ün Ölümü

Atatürk, 10 Kasım, 1938’de gözlerini ebediyen kapadı. Bu acı olay, aynı gün, *Sir Percy Loraine* tarafından kapalı bir telle Londra’ya şöyle duyuruluyordu: “Cumhurbaşkanı bu sabah takriben saat 9’da vefat etti. Kırkala durumdan bilgi verildi”. Aynı gün, İngiltere Dışişleri Bakanı *Lord Halifax*, *Sir Percy Loraine*’e gönderdiği kapalı

³⁷ PRO., FO. 371/21926/E 6621, *Loraine*’den *Lord Halifax*’a, 552 sayılı yazı, Ankara, 4 Kasım 1938.

³⁸ PRO., FO. 371/21926/E 6622, *Loraine*’den *Halifax*’a, 553 sayılı yazı, Ankara, 4 Kasım 1938.

telde şöyle diyordu: “İngiltere Kırallığı, Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu ve birinci Cumhurbaşkanı Atatürk’ün vefat ettiğini en derin üzüntü ile öğrenmiş bulunuyor. Kırallık, Türk ulusunun kaybının ne kadar büyük olduğunu tamamen müdrük bulunduğunun geçici Devlet Başkanına bildirilmesi buyruğunu vermiştir³⁹”. Yine aynı gün *Sir Percy Loraine, Lord Halifax’a* gönderdiği kapalı telde, Atatürk’ün ölümünü ve Büyük Millet Meclisi Başkanının geçici olarak Cumhurbaşkanı görevini üstelendiğini duyuran resmî bildiriye değinerek, Meclis Başkanının, Anayasa’nın 34’üncü maddesi gereğince yeni bir Cumhurbaşkanı seçmek için Meclisi 11 Kasım sabahı saat 11’de toplantıya çağırdığını bildiriyordu⁴⁰.

Londra’daki Türk Maslahatgüzarı Kadri Rızan, aynı gün, İngiltere Dışişleri Bakanlığında Müsteşar Yardımcısı *Sir Lancelot Oliphant’ı* ziyaret ederek, Atatürk’ün ölümünü resmen bildiriyor ve toplantıya çağrılan Büyük Millet Meclisi yeni bir Cumhurbaşkanı seçinceye kadar, Meclis Başkanının, Anayasa’nın 33’üncü maddesi gereğince Cumhurbaşkanı Vekili atandığını sözlerine ekliyordu. Meclis ertesi günü toplanarak bu konuda bir karar verecekti. Türk diplomat devamla, bu arada Basında, Atatürk’ün bir vasiyetnamesini gördüğünü; bu gerçekse, oy verimine etki yapıp yapmayacağını bilmediğini söylüyordu. *Sir Oliphant*, Türk Maslahatgüzarına, ziyaretinden ötürü teşekkür ediyor, Dışişleri Bakanı *Lord Halifax’ın* buyruğunu yerine getirerek, Atatürk’ün ölümünden dolayı İngiltere Hükümetinin ve şahsen kendinin en derin sempatilerini beyan ediyor, Atatürk’ün ölümünün ulusal bir kayıp olduğunu ve iki memleket arasındaki yakın ilişkilerden ötürü İngiliz halkını üzeceğini sözlerine ekliyordu⁴¹.

Bu arada *Sir Percy Loraine*, Atatürk’ün vefat ettiğini bildiren son tıbbi raporuyla ilgili Anadolu Ajansı bülteni, Hükümet bildirisi ve Cumhurbaşkanı Vekili Abdülhalik Renda’nın yayınladığı tebliğin

³⁹ PRO., FO. 371/21926/E 6638, *Lorraine*’den Londra’ya, 194 sayılı kapalı telyazısı, 10 Kasım 1938. *Halifax*’tan *Lorraine*’e, kapalı telyazısı, Londra, 10 Kasım 1938.

⁴⁰ PRO., FO. 371/21926/E 6647, *Lorraine*’den *Halifax’a*, 195 sayılı “ivedi” işaretli kapalı telyazısı, 10 Kasım 1938.

⁴¹ PRO., FO. 371/21926/E 6692; bu görüşme hakkında, Hariciye Birinci Sekreteri *C. W. Baxter* tarafından 17 Kasım 1938’de 514 sayılı yazıyla *Sir Percy Loraine*’e bilgi verildi.

birer suretini *Lord Halifax*'a gönderiyor, Hükûmet bildirisinin, merhum Cumhurbaşkanından övgüyle bahsettiğini, memleketteki nizamın devam ettirilmesinde ulusun her yardımı yapacağına Hükûmetin emin bulunduğunu beyan ettiğini bildiriyordu. Fransızca hazırlanan tıp raporu Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp, Prof. Dr. M. Kemal Söke, Dr. Nihat Reşat Belger, Prof. Dr. Âkıl Muhtar Özden, Prof. Dr. Hayrullah Diker, Prof. Dr. Süreyya Hidayet Serter, Dr. M. Kâmil Berk ve Dr. Abrevaya Marmaralı tarafından imzalanmıştı⁴². (Bak: Fotokopi No. 30 ve 30A)

Atatürk'ün ölümüyle ilgili olarak yayınlanan bildirinin bir sureti, Türkiye'nin Londra Maslahatgüzarı Kadri Rızan tarafından 11 Kasım'da, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı *Sir Lancelot Oliphant*'a gönderilmişti. Önemli kısmı aynı günkü *Times* gazetesinde de yayınlanan Hükûmet bildirisi aynen şöyle idi:

“Müdavi ve Müşavir tabiblerin neşredilen son raporu, Atatürk'ün dünyaya gözlerini kapadığını bildirmektedir.

Bu acı hâdise ile Türk vatanı Büyük Yapıcısını, Türk milleti ulu şefini, insanlık büyük evlâdını kaybetti.

Milletimize içimiz yanarak bu tarife sığmayan ziyandan dolayı en derin taziyelerimizi sunarız.

Kederlerimizin tesellisini ancak ve ancak onun büyük eserine bağlılıkla ve aziz vatanımızın hizmetinde ararız.

Şurasını da her şeyden evvel beyan etmeliyiz ki, ölmez olan onun büyük eseri Cumhuriyet Türkiyesi'dir.

Hükûmetimiz, içinde bulunduğumuz şu mühim anda, bugüne kadar olduğu gibi, dikkatle vazife başındadır.

Müesses olan nizamı ve vaziyeti idame hususunda büyük Türk milletinin hükûmeti ile tekvücut olarak teyid ve temin edeceğine şüphe yoktur.

Teşkilât-ı Esasiye Kanununun 33'üncü maddesi mucibince Büyük Millet Meclisi Reisi Abdülhalik Renda, Reisicumhur Vekâleti vazifesini deruhte etmişlerdir.

Yine Teşkilât-ı Esasiye Kanununun 34'üncü maddesi mucibince, Büyük Millet Meclisi derhal yeni Reisicumhuru intihap edecektir.

⁴² PRO., FO. 371/21926/E 6834, *Lorraine*'den *Halifax*'a, 569 sayılı yazı, Ankara, 10 Kasım, 1938.

Türkiye'nin en büyük makamına Teşkilât-ı Esasiye Kanununa göre geçecek olan zatın etrafında, hükûmetiyle, şanlı ordusuyla ve bütün kudret ve kuvvetiyle Türk milleti sarsılmaz bir varlık olarak toplanacak ve yükselmesinde devam edecektir.

Bugün ayrılığına ağladığımız büyük Şefimiz Atatürk, her vakit Türk milletine güvendi. Eserlerini bu güvenle yaptı. İdamesi esbabını da istikmal ederek güvenle büyük milletimize bıraktı.

Türk gençliği onun kıymetli vediası olan Türkiye Cumhuriyetini daima koruyacak ve onun izinde yürüyecektir.

Kemal Atatürk, Türkün tarihinde ve gönlünde daima yaşayacaktır⁴³". (Bak: Fotokopi No. 14 ve 14A).

Atatürk'ün ölümü, diğer memleketlerde de tepkiler yarattı. Türkiye ile Yunanistan arasında son yıllar zarfında kaydedilen büyük yaklaşımdan ötürü, Atina Basını, Ata'nın ölümü ve halefinin seçimiyle ilgili yazılara büyük önem verdi. Bütün Yunan gazeteleri, yayınladıkları çeşitli yazılarda, Atatürk'ün Türkiye için yaptığı büyük eserlerden övgüyle bahsediyor; Atina'daki İngiliz Büyükelçiliği Birinci Sekreteri *Henry Hopkinson*'un⁴⁴ anlattığına göre, "Uzun tarihleri boyunca birbirlerine karşı düşmanca mücadele eden iki memleketin bir uzlaşmaya varmasını arzulayan ve Yunanistan'ın sağlam bir dostu bulunan Atatürk'ün matemine bürünüyorlardı". *Henry Hopkinson*, bu konuda Londra'ya gönderdiği raporunda şunları ekliyordu: "Atatürk, Balkan memleketleri arasındaki işbirliği idealine ve Avrupa'nın bu köşesinde barışın devamına büyük ölçüde yardım etmiştir. Yunan politika dünyası, onun yerine İsmet İnönü'nün atanmasını, Atatürk politikasının devamına bir teminat olarak iyi karşılamıştır. Ata'nın cenaze töreninde Yunanistan, Başbakanı *Metaksas* tarafından temsil edilecektir⁴⁵".

Öteyandan Tunus'daki İngiliz Başkonsolosu *W. C. Knight*'in Londra'ya bildirdiğine göre, Tunus'un Arap Basını, Atatürk'ün ölümünü hemen hemen bir sessizlik içinde karşılamıştı. Başkonsolos

⁴³ PRO., FO. 371/21926/E 6693, Kadri Rızan'dan *Sir Lancelot Oliphant*'a yazı, Londra, 11 Kasım 1938.

⁴⁴ *Henry Hopkinson*, 21.1.1936'da Atina'daki İngiliz Büyükelçiliğine Birinci Sekreter atanmıştı. Bk. *Foreign Office List*, op. cit.

⁴⁵ PRO., FO. 371/22360/R 9385, *Henry Hopkinson*'dan *Lord Halifax*'a, 422 sayılı yazı, Atina, 17 Kasım 1938.

raporunda şöyle diyordu: “Bütün lâikliğine rağmen, İslâm Dünyasının belli başlı kahramanlarından sayılabilecek millî bir kurtarıcının büyük başarılarını kutlayarak, halen baskı altında bulunan kendi ulusal duygularını etrafı duyurmak hususunda bu fırsattan faydalanmaları beklenirdi. Fakat yerli Arap halkı ve liderlerinin tutuklu olmayanları, din sorununda hâlâ savaştan önceki ‘eski kafalı’ Türkler kadar tutucudurlar. Atatürk’ün kendi memleketine temin ettiği bütün maddî çıkarların onlarca mânâsı yoktur, çünkü bu çıkarlar arasında dinsel olmayan şu yenilikler vardır: Kadınların kölelikten kurtarılması, medreselerin kapatılması, Avrupa kanun ve âdetlerinin kabulü. Tunus’da Fransız güdümü şimdiki halinde devam ettiği süre, Tunus’un Türkiye’yi örnek tutması söz konusu olamaz. Müslümanlar örnek olarak Türkiye’yi değil; ihtilâl yerine barış yoluyla gelişmeyi tercih etmesi, ırk ve dil yakınlığı bakımından Mısır’ı örnek tutacaklardır ⁴⁶”.

Atatürk’ün Halefi

Bu sırada, İngiltere Dışişleri Bakanlığını ilgilendiren önemli konulardan biri de, Büyük Millet Meclisince seçilecek yeni Cumhurbaşkanı idi. İngiliz Büyükelçisi, 1937 Aralığından beri bu konuyla alâkadar oluyor, 30 Aralık, 1937’de Londraya gönderdiği yazıda, Atatürk ölünce, kısa süreli bir düzensizlik meydana geleceğinden şüphe edilmediğini; henüz ortada belirli bir halef olmamakla beraber, Mareşal Fevzi Çakmak ve İsmet İnönü’nün belki en kuvvetli iki aday olduğunu bildiriyor, şunları ekliyordu: “Tahminimce bu şahsiyetler, Başbakan, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri ve Büyük Millet Meclisi’yle işbirliği yaparak, Cumhurbaşkanlığına getirilecek aday konusunda çabucak bir karara varacaklardır. Bu devrenin güç olacağından şüphe edilemez, fakat bunun, rejim ve sükûn bozulmadan atlatılacağı görüşündeyim ⁴⁷”.

Üç ay kadar sonra, *Sir Percy Loraine*, Fransız Büyükelçisi *Ponsot*’la yaptığı görüşmeyi Londra’ya şöyle anlatıyordu: “*Ponsot*’a göre ortada şu nazariye var: (Bunu hangi kaynaktan öğrendiğini bildirmedim)

⁴⁶ PRO., FO. 371/21926/E 6955, *W. C. Knight*’tan Londra’ya, 131 sayılı yazı, Tunus, 17 Kasım 1938.

⁴⁷ PRO., FO. 371/21925/E 70, *Lorraine*’den Londraya, 192 sayılı, “özel ve mahrem” işaretli kapalı teyazısı, Ankara, 30 Aralık 1937.

Atatürk, 1939 yılında süresi dolunca, Cumhurbaşkanı olarak adaylığını yenilemeyecek. Bundan çıkarılan mânâ şudur: İsmet İnönü, Cumhurbaşkanı seçilecek, Atatürk ise, lüzumu halinde, bir yol gösterici görevinde bulunacak ve bu suretle Cumhurbaşkanlığının sorumluluklarından kurtulmuş olacak. *Ponsot*, bu nazariyesini destekleyici mahiyette, son günlerde kamu fonksiyonlarında, özellikle Balkan Bağlaşıkları Konseyi'nin geçen ay düzenlenen oturumları dolayısıyla yapılan kutlama törenlerinde İsmet İnönü'ye verilen öneme dikkatimi çekmiştir". *Sir Percy Loraine*, bu bilgiyi Londra'ya gönderirken, *Ponsot*'un nazariyesini doğrulayıcı veya yalanlayıcı bilgiye sahip olmadığını, bu konuda eline bilgi geçerse bildireceğini kaydediyor, İsmet İnönü'yle ilgili olarak şöyle diyordu: "Herhalde hatırlıyacaktınız: İsmet'in resmî görevinden çekilmesiyle ilgili nedenler hakkında tarafınıza gönderdiğim 26 Kasım 1937 gün ve 22 sayılı kapalı telyazımda Cumhurbaşkanı olarak Atatürk'ün yerini alması için onun yedek olarak muhafaza edilmesi ihtimalinden bahsetmişim". Bununla beraber, *Sir Percy Loraine*, *Ponsot*'un nazariyesini büyük bir ihtiyatla karşılamayı tercih ediyor ve şu hususta emin bulunduğunu ileri sürüyordu: "Atatürk, 1939'da tekrar seçilmek isterse, seçilecektir. Acaba İsmet, azametli şefinin bütün önemli konularda arka sahneden belirteceği görüşler ve onun hâlâ muazzam olan kişisel prestiji karşısında, *Ponsot*'un ileri sürdüğü şartlara göre, Cumhurbaşkanlığı kabul eder mi? Dahası var; hâlâ bütün kabiliyetleri gayet iyi durumda, sıhhati sağlam olan Atatürk'ün, istese de, arka sahneye çekilmeyi kabullenmesi kolay mı? Onun olağanüstü karakter gücü ve istediği herşeye daima nail olan bir şahsiyet olduğu gözönünde tutulursa, bu kabil sorular sormamak imkânsızdır⁴⁸".

1938 Temmuz sonlarına doğru Atatürk'ün sıhhatında kötüye doğru bir gelişme kaydedilince yine bir haleften söz konusu edilmeye başlanmış, bu defa Fethi Okyar'ın Cumhurbaşkanı Vekili atanacağına dair etrafta söylentiler dolaşmaya başlamıştı⁴⁹. Fakat 4 Ağustos 1938'de, İstanbul'dan *Sir Lancelot Oliphant*'a gönderdiği 48 sayılı, "özel ve mahrem" işaretli kapalı telyazısında, *Sir Percy Loraine* şöyle diyordu: "Cumhurbaşkanlığı makamı için Atatürk'ün yerini

⁴⁸ PRO., FO. 371/21925/E 1851, *Lorraine*'den *Oliphant*'a, "özel ve mahrem" işaretli mektup, Ankara, 24 Mart 1938.

⁴⁹ PRO., FO. 371/21925/E 4596, *Lorraine*'den *R. W. Butler*'e, "mahrem" işaretli yazı, İstanbul, 30 Temmuz 1938.

alacak bir halef göstermek ve bir Vekil seçmek üzere Kabinenin ivedi ile Ankara'da toplanmakta olduğu haberleri asılsızdır⁵⁰. Aynı gün *Oliphant*'a gönderdiği 49 sayılı, "özel ve mahrem" işaretli kapalı telyazısında şunları ekliyordu: "Bir talihsizlik eseri olarak Atatürk ölse dahi, memlekette karışıklık çıkmayacağına ve rejimin eskisi gibi normal surette devam edeceğine dair Dr. Aras beni temin etti. Atatürk, Cumhurbaşkanlığı makamı için kendi halefini bizzat seçerse, Türkiye'nin bütün yöneticileri bunu oybirliğiyle kabul edeceklerdir; fakat halef göstermediği takdirde, yerini kimin alacağı konusunda kendi aralarında anlaşmaya varmış bulunuyorlar. İsmet İnönü'nün seçileceğini tahmin ediyorum. Sonuç ne olursa olsun, Cumhurbaşkanlığına seçilecek aday konusunda Türk liderleri arasında oybirliği vardır ve Cumhurbaşkanlığı Vekilliği ihdası söz konusu değildir". Bu belge, İngiltere Dışişleri Bakanlığında ilgiyle okunmuş ve Müsteşar Yardımcısı *Sir Lancelot Oliphant*, 5 Ağustosta belgeye eklediği yorumda, uzun süre dostu bulunan bir Türkle bir gece önce görüştüğünü ve onun, *Sir Percy Loraine*'nin telyazısındaki bilgiyi aynen doğruladığını, yani Atatürk'ün ölmesi halinde memlekette karışıklık çıkmaması için tedbir alındığını ve Türk Ordusunun yeni Başkomutanının seçilmiş bulunduğunu bildirdiğini ileri sürüyordu⁵¹.

Ekimin ilk yarısında Atatürk'ün durumu kötüye giderken, onun yerini alacak halef konusunda etrafta söylentiler dolaşmaya başlamıştı. *Sir Percy Loraine*'nin 10 Ekim 1938'de İstanbul'dan Hariciye Müsteşarı *Sir A. Cadogan*'a gönderdiği kapalı telde, Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Fethi Okyar'ın ismi üzerinde duruluyor, ailesini Londra'ya göndermiş olduğu halde kendisinin hâlâ Türkiye'de olduğu ve seyahatini iki defa ertelediği kaydediliyor, ezcümle şöyle deniyordu: "Fethi'nin bu hareketi, Atatürk'le olan sağlam şahsî dostluğunun sonucu olabilir. Öteyandan Atatürk'ün Fethi'yi Cumhurbaşkanlığına aday olarak göstermek istediğine dair etrafta bir söylenti var. Bu söylentiyi kontrol etmek çok güç. Şayet gerçekleşse, Atatürk öldüğü takdirde rejimin bir imtihana tabi tutulmasından çok korkuyorum. Atatürk'ün isteğine kimse karşı koymak istemiyektedir. Aynı zamanda Fethi'nin, gerek memlekette gerekse Büyük

⁵⁰ PRO., FO. 371/21925/E 4614.

⁵¹ PRO., FO. 371/21925/E 4614.

Millet Meclisi'nde kendisini destekleyecek yeterlikte popüler olduğundan şüpheliyim. Sıhhati de sağlam değildir ve böyle bir önemli makama getirilmesi, Türk liderleri arasında, Atatürk'ün güçlü karakterinin tamamen kontrol altında bulundurduğu şahsî kıskançlıkların patlak vermesine yol açabilir. Bence Atatürk'ün yerini alabilecek halef olarak her tarafta kabul edilen, millet arasında oldukça rağbet gören ve kendi otoritesini hemen kurabilecek tek kişi, İsmet İnönü'dür. Mareşal (Çakmak) da sağlam karakter sahibidir, fakat bu görevi isteyeceğini sanmıyorum. Bu arada Atatürk'ün sıhhatında önemli ve devamlı bir iyileşme kaydedilmediği takdirde, daha fazla yaşayamayacağından korkuyorum. Bu telyazımla sizi korkutmak istemiyorum, yalnız bazı kesin gelişmelere karşı hazırlamak istiyorum". İngiltere Dışişleri Bakanlığında büyük ilgi toplayan bu belge, Birinci Sekreter *R. J. Bowker* tarafından 17 Ekimde şöyle yorumlandı: "Atatürk'ün Fethi Okyar'ı halefi yapmak isteyeceğini hiç düşünmemiştim". Aynı gün Birinci Sekreter *C. W. Baxter*⁵² şu yorumu ekledi: "Söylenti şimdi İngiliz Basınına da aksetmiş bulunuyor. Bunun gerçek olup olmadığını söylemek güç"⁵³. (Bak: Fotokopi No. 21)

Bu arada Türkiye Hükûmeti de, Cumhurbaşkanının ölmesi ihtimalini gözönünde tutarak, Büyük Millet Meclisi'ni özel toplantıya çağırarak ve yeni bir Cumhurbaşkanı seçtirmek için gereken hazırlıkları yapıyordu. *Sir Percy Loraine*'nin 19 Ekimde Londra'ya bildirdiğine göre, Cumhurbaşkanlığı için iki aday vardı. Büyükelçi, bunlardan birinin İsmet İnönü olacağını ve onun seçileceğini tahmin ediyor; milletvekili olmadıklarından Mareşal Fevzi Çakmak'la Fethi Okyar'ın, Anayasa bakımından aday gösterilemeyeceklerini ileri sürüyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığında büyük bir ilgiyle okunan bu belge, Üçüncü Sekreter *J. R. Colville* tarafından 20 Ekimde şöyle yorumlandı: "General İsmet İnönü'den başka diğer adayın kim olacağını bilmiyoruz, fakat Fethi Okyar ve Mareşal adaylıktan muaf tutulduklarına göre, İsmet'in seçileceğinden şüphe edilemez". Aynı gün, Birinci Sekreter *R. J. Bowker* şu yorumu ekledi: "Şayet Mareşal veya Fethi Okyar Cumhurbaşkanı seçilecekse, onları mebus yapmada herhangi bir güçlük olacağını sanmıyorum. Bu makama

⁵² *Charles William Baxter*, 2.2.1928'de, İngiliz Hariciyesi Birinci Sekreterliğine atanmıştı; bk. *Foreign Office List*, op. cit.

⁵³ PRO., FO. 371/21925/E 6034, *Lorraine*'den *Sir A. Cadogan*'a, 18 sayılı, "oldukça mahrem" işaretli kapalı telyazısı, İstanbul, 10 Ekim 1938.

General İnönü'nün seçileceği muhakkak görülüyor. Gösterilecek olan adayın oybirliğiyle seçilmesi için herhalde arajman yapılacaktır. Böyle bir zamanda birbirlerine muhasım tarafların meydana gelmesi doğru olmasa gerek. Türkiye Cumhurbaşkanı dört yıllık bir süre için seçilir. Atatürk, her sürenin sonunda tekrar seçiliyordu; fakat halefi aynı usule tabi olmayabilir. Oysa Cumhurbaşkanının sık sık değışmesi, Türkiye'nin şimdiki anayasa gelişimi açısından uygun değildir⁵⁴. (Bak: Fotokopi No. 23, 23A ve 23B).

Atatürk'ün öldüğü günün akabinde, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçileceğini yetkili bir kaynaktan öğrenen *Sir Percy Loraine*, bunu Hariciyeye duyuruyordu. Bakanlık Üçüncü Sekreteri *J. R. Colville*, bu belgeyle ilgili 11 Kasım 1938 tarihli yorumunda şöyle diyordu: "Şimdi Ankara'dan aldığımız habere göre, İsmet İnönü Cumhurbaşkanı seçilmiş bulunuyor". Birinci Sekreter *R. J. Bowker* de bunu doğruluyordu⁵⁵. Aynı gün, *Sir Percy Loraine*, Büyük Millet Meclisi'nin 11 Kasım sabahı İsmet İnönü'yü Cumhurbaşkanı seçtiğini bildiriyor, Kıralla haber verilmesini rica ediyordu⁵⁶. Yine aynı gün, Londra'daki Türk Maslahatgüzarı Kadri Rizan, Kemal Atatürk'ün ölümü üzerine boşalan Türkiye Cumhurbaşkanlığına, Büyük Millet Meclisi'nin oybirliğiyle Malatya milletvekili ve eski Başbakanlardan İsmet İnönü'yü seçtiğini, İngiltere Dışişleri Bakanı *Lord Halifax*'a bildiriyordu⁵⁷. (Bak: Fotokopi No. 28).

Atatürk'ün Cenaze Törenleri

1. Tören Hazırlıkları

Bu arada İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Atatürk'ün cenaze töreninde İngiltere'nin temsil edilmesi konusunda da ilgileniyordu. Bu konu, Atatürk'ün ölümünden üç hafta önce, hastalığının ümitsiz

⁵⁴ PRO., FO. 371/21926/E 6129, *Loraine*'den Londra'ya, 177 sayılı, "önemli, mahrem" işaretli, kapalı telyazısı, Ankara, 19 Ekim, 1938.

⁵⁵ PRO., FO. 371/21926/E 6649, *Loraine*'den Londra'ya, 196 sayılı, "derhal" işaretli kapalı telyazısı, Ankara, 10 Kasım 1938; aynı kaynak, belge No. E 6647, *R. J. Bowker*'in yorumu.

⁵⁶ PRO., FO. 371/21926/E 6667, *Loraine*'den Londra'ya, 197 sayılı, "derhal" işaretli kapalı telyazısı, Ankara, 11 Kasım 1938.

⁵⁷ PRO., FO. 371/21926/E 6696, Kadri Rizan'dan *Lord Halifax*'a, 883/143 sayılı yazı, Londra, 11 Kasım 1938.

bir hale gelmesi üzerine İngiltere Dışişleri Bakanlığını ilgilendirmeye başlamıştı. *Sir Percy Loraine*, 19 Ekimde Hariciyeye gönderdiği yazıda, İngiliz Kırалını, Atatürk'ün cenaze töreninde temsil edecek bir özel temsilci konusunu ortaya atıyor, şunları belirtiyordu: “İngiltere Hükümetinin böyle bir jesti, hiç şüphesiz, bu memlekette çok takdir edilecek; modern Türkiye'nin kurucusuna karşı memnuniyet verici bir saygı ve Kırалın babasının cenaze törenine katılan Türkiye Başbakanı ve Dışişleri Bakanının jestine bir karşılık teşkil edecektir”. Büyükelçi yazısına devamla, böyle bir davranışın önemi üzerinde duruyor, “bu endişe verici günlerde, Atatürk'ün başlıca taraftarı ve destekleyicisi bulunduğu Türk-İngiliz dostluğunu perçinleştirmek için elden gelenin yapılmasını” tavsiye ediyor, şu ihtarda bulunuyordu: “Kırал *Victor Emmanuel* (İtalyan Kırалı) ve *Herr Hitler* (Nazi Almanya'sı Şanselörü) özel temsilcilerini gönderir de biz göndermezsek, bunun Türk-İngiliz ilişkilerine yapacağı kötü etkiyi düşünüyorum. Bu konuda başka bir hükümete danışmadan bir karar almanızı saygıyla tavsiye ederim⁵⁸”.

Bu konuyla yakından ilgilenen İngiliz Hariciyesi Müsteşarı *Sir A. Cadogan*, *Buckingham* Sarayında bulunan Kırалın Mabeyincisi *Sir Alexander Hardinge*'e 21 Ekimde gönderdiği yazıya, *Sir Percy Loraine*'nin ilgili telyazısının bir suretini iştiriyor, onun tavsiyesini İngiltere Dışişleri Bakanlığının aynen tasvip ettiğini kaydederek durumun Majeste Kırala bildirilmesini rica ediyordu. Bu yazının gönderilmesinden önce, İngiliz Hariciyesinde epeyi tartışmalar olduğu, belgedeki yorumlardan anlaşılmaktadır. Birinci Sekreterlerden *C. W. Baxter*, 20 Ekimde belgeye eklediği yorumda *Sir Percy Loraine*'nin önerisini Dışişleri Bakanlığı Doğu Masasının siyasal bakımdan desteklemek arzusunda olduğunu bildiriyordu. Müşavir *Sir J. Bland*⁵⁹ şöyle diyordu: “Özel bir temsilci göndermesini Majeste Kırala önermeliyiz. Şayet uygun bir kişi tavsiye edemezsek (ben edemiyorum), bunu Saray seçsin”. G. M. ilk harflerini kullanan başka bir yetkili de bu teklifi kabul ediyor, şöyle diyordu: “Herhalde Kırалın kardeşlerinden biri seçilecek⁶⁰”. (Bak: Fotokopi No. 25, 25A ve 25B)

⁵⁸ PRO., FO. 371/21926/E 6128, *Loraine*'den Londra'ya, 176 sayılı, “önemli” işaretli yazı, Ankara, 19 Ekim 1938.

⁵⁹ *Sir George Neville Malthy Bland*, 15.7.1929'da Hariciye Müşaviri görevine atanmıştı. Bk. *Foreign Office List*, op. cit.

⁶⁰ PRO., FO. 371/21926/E 6128, *Sir A. Cadogan*'dan *Sir Alexander Hardinge*'e 6128/69/44 sayılı yazı, Londra, 21 Ekim 1938.

İngiliz Kralı, Atatürk öldüğü takdirde cenaze töreninde temsil edilmesi konusunu 25 Ekimde Mabeyincisi *Alex Hardinge*'le görüşüyordu. Kral, özel temsilcisi olarak bir Felt-Mareşalin gönderilmesini istedi. Bunun üzerine, bu göreve atanacak Felt-Mareşalin hazırlanması için, Harbiye Bakanlığıyla temasa geçmesi Mabeyin Dairesine bildirildi⁶¹. (Bak: Fotokopi No. 15 15A, 15B ve 15C). Fakat sekiz gün sonra, İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Atatürk'ün biraz iyileştiğini ve krizi atlattığı ihtimalinin olduğunu *Sir Percy Loraine*'nin son telyazısına atfen Mabeyin Dairesine bildiriyordu. İngiliz Hariciyesi Üçüncü Sekreterlerinden *J. R. Colville*'in bu belgelerle ilgili yorumundan anlaşıldığına göre, Atatürk öldüğü takdirde Kralı Felt-Mareşal *Lord Birdwood*⁶² temsil edecekti; (Bak: Fotokopi No. 16) fakat şimdilik bu kararın *Sir Percy Loraine*'e bildirilmesi tavsiye edilmiyordu. Birinci Sekreter *R. J. Bowker*'in izah ettiğine göre, *Lord Birdwood*, Harbiye Bakanlığınca (*War Office*) tavsiye edilmişti. *Connaught* Dükünden sonra en kıdemli Felt-Mareşal olması, Gelibolu savaşındaki rolü ve ordu emeklileriyle birlikte Türkiye'ye yaptığı son ziyaretle Türklerin hürmet ve saygısını kazanmış olmasından ötürü tavsiye edilmişti. *Bowker*, Türklerin, bu davranışı "oldukça isabetli sayacaklarına emin bulunduğunu" kaydediyordu⁶³.

Atatürk'ün ölümü üzerine Dışişleri Bakanı *Lord Halifax*, Türk Hükümetinin, cenaze törenine yabancıları davet edip etmeyeceğini, edecekse temsilcilerin Türkiye'ye ulaşmalarının ne zaman beklendiğini, 10 Kasımda *Sir Percy Loraine*'den soruyordu⁶⁴. Büyükelçi buna ertesini gün kapalı telle verdiği cevapta, en erken vakitte Türk Hükümetine başvuracağını bildiriyor, şu tavsiyede bulunuyordu: "Cenaze törenine katılmak üzere Ankara'ya deniz veya kara kuvvetleri erlerinden müteşekkil askerî bir müfreze gönderilmelidir. Türk Hükümeti bunu kabul ederse gereken hazırlığı yapayım mı?" Büyükel-

⁶¹ PRO., FO. 371/21926/E 6298, *Alex Hardinge*'den *Sir A. Cadogan*'a yazı, *Buckingham* Sarayı, Londra, 25 Ekim 1938.

⁶² *William Riddell, Baron Birdwood* (1865-1951); 1915'de Anzakların Gelibolu çıkarmasına komuta etmişti. Hatıralarını 1941'de yayınladığı *Khaki and Gown* başlıklı eserde topladı. Bk. *Chambers Biographical Dictionary*, Londra, 1969.

⁶³ PRO., FO. 371/21926/E 6298, *Sir A. Cadogan*'dan *A. Hardinge*'e yazı, Londra, 2 Kasım 1938.

⁶⁴ PRO., FO. 371/21926/E 6647, *Lord Halifax*'tan *Lorraine*'e, 138 sayılı "derhal" işaretli, kapalı telyazısı, Londra, 11 Kasım 1938.

çi bu teklifin suretini Akdeniz Filosu Başkomutanı Amiral *Dudley Pound*'a da gönderdi. İngiltere Dışişleri Bakanlığı aynı gün buna, Başkomutanın rızasının alınması şartıyla olumlu cevap verdi⁶⁵.

Bir gün önce *Sir Percy Loraine*, Londraya şu tavsiyede bulunuyordu: “Kıralın temsilcisine ek olarak, Akdeniz Filosu Amiralinin de bir savaş gemisiyle İstanbul'a giderek cenaze törenine katılması için arajman yapılabilir. İkinci şık olarak, Birinci Kruvazör Filosu Komutanı, Amiral Yardımcısının bayrağını taşıyan *Devonshire* savaş gemisi gönderilebilir. Kendi inisiyatifinizle bu konularda Türkiye Hükûmetinin görüşünü sorabilirsiniz. Hangi şık kabul edilirse hemen bildiriniz ve Akdeniz Filosu Amiraline de bilgi veriniz. Anladığıma göre *Emden* adlı Alman kruvazörü Karadeniz'dedir ve cenaze törenine katılmak üzere İstanbul'a gitmesi muhtemeldir”.

Bu arada, cenaze töreni arajmanları konusunda İngiliz Hariciyesinde bilgi olmadığı ileri sürülüyor, yabancı temsilcilerin törene katılmasını Türkiye Hükûmetinin bekleyip beklemediği bilinmediğinden, Ankara'ya bir telyazısı gönderildiği ve bu konuda telefon muhaveresinin beklendiği kaydediliyor, birinci Sekreterlerden *R. J. Bowker*, 11 Kasım'da şu yorumda bulunuyordu: “Türk Hükûmeti, yabancı temsilcilerin de törene katılmasını bekliyorsa, Akdeniz Kuvvetleri Başkomutanı giderse olumlu intiba yaratacak. Fakat Türk Hükûmeti, geçmişte savaş gemilerinin İstanbul'u ziyareti için gerekli izni vermiyordu. Bununla beraber, Akdeniz Filosunun bir Amiral Yardımcısı tarafından temsil edilmesini tercih edebilir. Bu konuda *Sir Percy Loraine*'e derhal bir telyazısı gönderilerek Türk Hükûmetinin görüşünü almasını istemeliyiz⁶⁶”.

Aynı gün, İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Kıralın, cenaze töreninde Felt-Mareşal *Lord Birdwood* tarafından temsil edileceğini, Mareşala Kurmay subaylarından Yarbay *P. G. Whiteford*'un refakat edeceğini *Sir Percy Loraine*'e bildiriyor, İngiltere adına konacak çelengin münasip zamanda hazırlanması için gereken tedbiri almasını istiyordu⁶⁷.

⁶⁵ PRO., FO. 371/21926/E 6694, *Loraine*'den Londra'ya, 201 sayılı, “derhal” işaretli, kapalı telyazısı, Ankara 12 Kasım, 1938; Hariciyeden *Loraine*'e, 142 sayılı, “ivedi” işaretli kapalı telyazısı, Londra 12 Kasım 1938.

⁶⁶ PRO., FO. 371/21926/E 6670, Hariciye'den *Loraine*'e, 139 sayılı, “ivedi” işaretli, kapalı telyazısı, Londra, 11 Kasım, 1938.

⁶⁷ PRO., FO. 371/21926/E 6673, Hariciye'den *Loraine*'e, 141 sayılı, “ivedi” işaretli, kapalı telyazısı, Londra, 11 Kasım 1938.

Atatürk'ün cenaze töreninde İngiliz Kırâlı'nın Felt-Mareşal *Lord Birdwood* tarafından temsil edileceği, Birinci Sekreter *R. J. Bowker* tarafından 14 Kasım'da Türk Maslahatgüzârı Kadri Rızan'a da bildirilmişti. Bu münasebetle Hariciye Birinci Sekreterlerinden *H. L. Baggallay*'i ziyaret eden Kadri Rızan, ona İngiliz Hükûmetinin, Atatürk'ün cenaze törenine bir temsilci göndermesinin iyi karşılanacağına dair hükûmetinden aldığı bir telyazısını okumuştur⁶⁸.

Sir Percy Loraine de, Türkiye Hükûmetinin, cenaze törenine dost devletlerden özel temsilci davet etmemekle beraber, bu gibi temsilcileri kabul edeceği görüşünde olduğunu 12 Kasım'da Londra'ya bildiriyor, tören tarihinin henüz tesbit edilmediğini kaydederek, "Törende İngiliz Hükûmetini temsil etmemi arzu ediyor musunuz? Şayet arzu ediyorsanız, Hükûmet adına bir çelenk koyayım mı?" diye soruyordu. Hariciye, buna 15 Kasım'da verdiği cevapta şöyle diyordu: "*Lord Birdwood* Kırâlı temsil edeceğine göre, Hükûmet için ayrı bir temsilci göndermek usulsüzdür. Bununla beraber, özel temsil görevi dışında törene katulabilirsiniz⁶⁹". Büyükelçi, İngiltere Hükûmeti adına bir çelenk koyarsa iyi intiba yaratacağı görüşünde diretiyor, usule aykırı değilse bunu yapmak istiyordu, fakat İngiliz Hariciyesi bunu tasvip etmiyordu, çünkü "küçük büyüğe tabidir" prensibine uyararak, İngiliz Kırâlı'nın temsil edilmesinin Hükûmetin hareketini lüzumsuz kıldığına inanıyordu⁷⁰. Büyükelçi, bu konudaki bilgisizliğinden ötürü Hariciyenin affını diliyor, tecrübe sahibi olmadığını ileri sürüyor, Akdeniz Kuvvetleri Başkomutanı ve kendinin birer çelenk koymaları için gereken tedbirlerin alındığını bildiriyor: "Bu da mı usule aykırıdır? Lütfen ivedi ile cevap veriniz" diyordu. Aynı gün Londra ona şu cevabı veriyordu: "Başkomutan, İngiliz Donanması adına çelenk koyabilir. Tabii siz de, merhum Cumhurbaşkanının hatırası için şahsen çelenk koyabilirsiniz⁷¹".

⁶⁸ PRO., FO. 371/21926/E 6696, *R. J. Bowker*'den Kadri Rızan'a yazı, Londra 14 Kasım 1938.

⁶⁹ PRO., FO. 371/21926/E 6704, *Lorraine*'den Londra'ya, 202 sayılı, kapalı telyazısı, Ankara, 12 Kasım, 1938; Hariciye'den *Lorraine*'e, 150 sayılı kapalı telyazısı, Londra, 15 Kasım 1938.

⁷⁰ PRO., FO. 371/21926/E 6819, *Lorraine*'den Londra'ya, 215 sayılı kapalı telyazısı, Ankara, 16 Kasım, 1938; Hariciye'den *Lorraine*'e, 155 sayılı, "önemli" işaretli, kapalı telyazısı, Londra, 18 Kasım 1938.

⁷¹ PRO., FO. 371/21926/E 6880, *Lorraine*'den Londra'ya, 217 sayılı, "derhal" işaretli, kapalı telyazısı, Ankara, 19 Kasım, 1938; Hariciye'den *Lorraine*'e, 159 sayılı, "derhal" işaretli, kapalı telyazısı, 19 Kasım 1938.

İngilizler, Türk halkı üzerinde iyi bir intiba bırakmak gayesiyle, Felt-Mareşal *Lord Birdwood*'a ek olarak, Akdeniz Filosu Başkomutanını da cenaze törenine göndermeyi ciddi surette düşünüyorlardı. *Sir Percy Loraine*, 12 Kasım'da Londraya gönderdiği telyazısında şöyle diyordu: "Başkomutan bir savaş gemisiyle İstanbul'a gelir ve Ankara'daki cenaze törenine şahsen katılırsa, Türk Hükûmeti çok memnun kalacaktır. Savaş gemisinin tonajı antlaşma hükümleri dışında olduğundan, Türk Hükûmeti, tavsiyem üzerine bir davetiye göndermeyi kabullenmiştir. Ayrıca, Başkomutanın Amirallik gemisinden bir denizci müfrezesi Ankara'daki cenaze törenine katılırsa, çok iyi karşılanacaktır⁷²". Bu arada cenaze töreninin 21 Kasım'da yapılacağı öğrenilmişti. İngiliz Başkomutanı, kendi bayrağını *Malaya* gemisine çekerek 16 Kasım, Çarşamba günü hareketle 18 Kasım Cuma günü saat 16.00'da İstanbul'a vasıl olmayı ümit ettiğini Bahriye Bakanlığına bildiriyordu⁷³.

Sir Percy Loraine ise, Kanada, İrlanda, Güney Afrika, Avustralya ve Yeni Zelânda Hükûmetlerine başvurarak, kendileri adına sempati mesajları iletmesini isteyip istemediklerini sorduğunu Hariciyeye bildiriyordu. İngiliz Büyükelçisinin bu davranışı Hariciyede bir dereceye kadar usulsüz görülmele beraber, ona lâf anlatmanın güç olacağı sonucuna varıldı⁷⁴. Avustralya ve İrlanda Dışişleri Bakanları, Türkiye Hükûmetine doğrudan doğruya kendi Hükûmetleri tarafından sempati mesajları gönderildiğini 12 Kasım'da *Sir Loraine*'e bildirmişlerdi. Kanada, Yeni Zelânda ve Güney Afrika ise, Türkiye Hükûmetine kendileri adına sempatiilerini iletmesini Büyükelçiden rica etmişlerdi. Bunun üzerine *Sir Loraine*'e, gereken yazıları Türkiye Dışişleri Bakanlığına göndermiş, bu yazılara 9 Aralıkta Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu tarafından karşılık verilmişti⁷⁵.

⁷² PRO., FO. 371/21926/E 6705, *Loraine*'den Londra'ya, 204 sayılı, "ivedi" işaretli, kapalı telyazısı, 12 Kasım 1938.

⁷³ Aynı kaynak; Akdeniz Başkomutanından Bahriye Bakanlığına yazı, Londra 13 Kasım 1938 ve 977 sayılı kapalı telyazısı; aynı kaynak, belge No. E 6706, *Loraine*'den Londra'ya, 205 sayılı, "ivedi" işaretli kapalı telyazısı, 12 Kasım 1938 - cenaze töreninin tarihini bildiriyordu.

⁷⁴ PRO., FO. 371/21926/E 6707, *Loraine*'den Londra'ya, 206 sayılı, kapalı telyazısı, Ankara, 12 Kasım 1938.

⁷⁵ PRO., FO. 371/21927/E 7725, *Loraine*'den *Lord Halifax*'a, 651 sayılı yazı, Ankara, 16 Kasım, 1938.

İngiliz Büyükelçisi, Türk ileri gelenleriyle temaslarına devam ediyordu. 13 Kasım'da Kıralla gönderdiği kapalı telyazısından anlaşıldığına göre, yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından kabul edilmişti. İnönü, Atatürk'ün büyük ve ulusal kaybı dolayısıyla İngiliz Kırallının beyan etmiş olduğu sempati mesajına karşılık olarak Türk Hükümeti, ulusu ve kendi adına, ne kadar duygulandıklarını Majeste Kıralla duyurmasını *Lorraine*'den rica etti. Kırallın, Atatürk'ün cenaze törenine özel bir temsilci göndermek kararından da epeyi mütehassis olduğunu sözlerine ekledi⁷⁶. Ertesi gün Büyükelçi, Türkiye Dışişleri Bakanlığıyla birlikte hazırladığı Felt-Mareşalin ziyaret programını gönderiyor, İngiliz Hariciyesi, 14 Kasım tarihli kapalı telyazısıyla bu programı kabul ettiğini bildiriyordu⁷⁷.

Bundan sonra Büyükelçi, Atatürk'ün cenaze töreni hakkında Londra'ya şu kısa bilgiyi veriyordu: "Merhum Cumhurbaşkanının nâşı, 19 Kasım sabahı saat 8.30'da İstanbul'da Dolmabahçe'den kaldırılarak *Yavuz* kruvazörüyle İzmit'e götürülecektir. Bu yüzden Başkomutan, 18 Kasım sabahı İstanbul'a ulaşmalı ve aynı gün bütün ziyaret ve protokol gereklerini yerine getirmelidir. 19 Kasım'da cenaze kortejine donanma tarafından gereken saygı gösterilecektir. Türkiye Dışişleri Bakanlığı gayri resmî olarak şu teklifte bulunmuştur: Henüz kesin olmamakla beraber, İngiliz Başkomutanı arzu ettiği takdirde, amirallik gemisi Büyükada'ya kadar *Yavuz*'a refakat edebilir⁷⁸".

İngiliz heyetinin programıyla ilgili bu yazışmaların yapıldığı sırada, Türkiye Hükümeti, Montrö Antlaşmasının 24 (17 ?)'inci maddesince gerekli davetiyeyi İngiliz Büyükelçisine iletiyor, İngiliz savaş gemisinin Boğazlara ulaşacağı vaktin mümkünse en erken vakitte bildirilmesini rica ediyordu⁷⁹. İngiliz Filosu Başkomutanı ise, Büyükelçinin tavsiyesine uyararak, *Mohawk* adlı İngiliz zırhlısının İstanbul'a gönderilmesinden vazgeçildiğini⁸⁰, Türk savaş gemisi

⁷⁶ PRO., FO. 371/21926/E 6946, *Lorraine*'den İngiliz Kırallına, kapalı telyazısı, Ankara, 13 Kasım 1938.

⁷⁷ PRO., FO. 371/21926/E 6710, *Lorraine*'den Londra'ya, 208 sayılı, "derhal" işaretli, kapalı telyazısı, Ankara, 13 Kasım 1938; Hariciye'den *Lorraine*'e, 144 sayılı, "derhal" işaretli, kapalı telyazısı, Londra, 14 Kasım 1938.

⁷⁸ PRO., FO. 371/21926/E 6711, *Lorraine*'den Londra'ya, 209 sayılı, "derhal" işaretli, kapalı telyazısı, Ankara, 13 Kasım, 1938.

⁷⁹ PRO., FO. 371/21926/E 6755, *Lorraine*'den Londra'ya, 212 sayılı, "derhal" işaretli, kapalı telyazısı, Ankara, 14 Kasım, 1938.

⁸⁰ PRO., FO. 371/21926/E 6755, İngiliz Akdeniz Filosu Başkomutanından Bahriye Bakanlığına rapor, 14 Kasım 1938.

Yavuz'a İngiliz *Malaya* savaş gemisiyle refakat etmeye hazır olduğunu Bahriye Bakanlığına ve *Sir Percy Loraine'e* bildiriyordu⁸¹.

Öteyandan *Sir Percy Loraine*, Atatürk'ün cenaze törenine temsilci gönderecek yabancı memleketler hakkında şu bilgiyi Londra'ya iletiyordu: "Almanya'dan bir general; Yugoslavya'dan Devlet Başkanı, bir general, bir delege ve 100 er; Romanya'dan biri Bakan olmak üzere 3 general. Fransız Büyükelçisi, memleketinin bir general ve bir parlamento delegesi tarafından temsil edilmesini önermiştir⁸²". Bu arada Filistin Yüksek Komiserinden öğrenildiğine göre, *Emîr Abdullah*, Atatürk'ün cenaze törenine katılmak üzere *Emîr Naif*'le üç temsilci göndermek kararını vermiş, bu karar, Yüksek Komiserlikçe kabul edilmişti⁸³. Törene katılacak Fransız delegelerinin adları da 16 Kasım akşamı Paris'te açıklanmıştı. Fransız heyeti şunlardan teşekkül edecekti: İçişleri Bakanı *Albert Sarraut*, başkan; Yüksek Savaş Konseyi üyesi, Cezayir, Tunus ve Levant Orduları Genel Müfettişi, General *George*; Yüksek Donanma Konseyi üyesi ve Deniz Kuvvetleri Genel Müfettişi *Vis-Amiral de Laborde*; Albay *Colet*. Deniz erlerinden ve 10 subaydan müteşekkil bir müfreze Ankara'da heyete katılacaktı⁸⁴. Almanya'da *Deutsches Nachrichten Buro*'nun 18 Kasım tarihli bir haberinden öğrenildiğine göre, Atatürk'ün cenaze töreninde *Herr Hitler*'i şu zevat temsil edecekti: *Freiherr von Neurath*, General *List*, Amiral *Karls* ve General *Felmy*. Hey'et Berlin'den hareket ederek Cumartesi sabahı Ankara'ya ulaşacaktı⁸⁵.

Bu arada Büyük Millet Meclisi, *Resmî Gazete*'nin 15 Kasım 1938 tarihli sayısında yayınlanan aynı tarih ve 3540 sayılı kanunla, cenaze törenine harcanmak üzere Hükûmete, 500,000 Türk lirası sarfetmek yetkisini verdi. *Resmî Gazete*'nin 16 Kasım 1938 tarihli sayısında yayınlanan 2/9919 sayılı ve 15 Kasım 1938 tarihli bir emirnameyle, kamunun ve resmî makamların matem tutmaları konusunu düzen-

⁸¹ PRO., FO. 371/21926/E 6762, İngiliz Başkomutanından Bahriye Bakanlığına ve *Lorraine'e* yazı, 14 Kasım 1938.

⁸² PRO., FO. 371/21926/E 6673, *Lorraine*'den Londra'ya, 199 sayılı, "ivedi" işaretli, kapalı telyazısı, Ankara, 11 Kasım 1938.

⁸³ PRO., FO. 371/21926/E 6792, Filistin Yüksek Komiserinden Sömürgeler Bakanına, kapalı telyazısı, 14 Kasım 1938.

⁸⁴ PRO., FO. 371/21926/E 6811, *Sir E. Phipps*'den Londra'ya, kapalı telyazısı, Paris, 16 Kasım 1938.

⁸⁵ PRO., FO. 371/21926/E 6882, *Sir G. Ogilvie Forbes*'den Londra'ya, kapalı telyazısı, Berlin, 18 Kasım 1938.

ledi. Bu emirname gereğince: (I) cenaze töreninin yapılacağı 21 Kasım 1938 günü, bütün resmî hükümet kuruluşları ve okullar kapalı kalacak; (II) törenin ertesi gününe kadar bayraklar yarıya indirilecek ve bütün eğlence yerleri kapanacak; (III) 10 Kasım 1938'den itibaren bir ay süre ile Türk hükümeti yetkilileri, yemek, resepsiyon veya eğlence düzenlemeyecek ve bunlara katılmıyacak; ve (IV) tören günü illerde toplantılar yapılacak, halkevlerinde Atatürk'ün hayatını anlatan konferanslar verilecekti⁸⁶.

2. Cenaze Törenleri

21 Kasımda Atatürk'ün cenaze törenleri parlak bir şekilde yapıldı. *Sir Percy Loraine*, ertesi günü Londra'ya gönderdiği kısa bir raporda törenleri şöyle anlatıyordu: “Merhum Cumhurbaşkanı Atatürk'ün cenaze törenleri tamamlanmış bulunuyor. Öğrendiğime göre Atatürk'ün nâşının deniz yoluyla İstanbul'dan İzmit'e nakli oldukça parlak geçmiştir. Akdeniz Kuvvetleri Başkomutanının bayrağını taşıyan *Malaya* zırhlısı başta olmak üzere, Fransız, Alman, Yunan, Rumen ve Rus zırhlılarından müteşekkil bir deniz filosu, Atatürk'ün nâşını taşıyan *Yavuz* zırhlısına Büyükdaya kadar refakat etmiştir. Türk donanması yetkilileri, gerekli hazırlıkların yapılmasında yardımcı geçen Başkomutanın işbirliğini çok takdir etmişlerdir. Atatürk'ün nâşı, Büyük Millet Meclisi önünde bir gece kaldıktan sonra dün, Türk ve yabancı askerî müfrezelerin refakatinde, özel yabancı temsilci ve kor-diplomatik mensupları tarafından takip edilerek, bir anıt-kabir inşa edilinceye kadar geçici olarak Etnografya Müzesine yerleştirilmiştir.

“Ayağına sızı inen Felt-Mareşal *Lord Birdwood*, maalesef korteje katılamamıştır. Fakat Etnografya Müzesine bakan bir noktada, kendisi için oldukça iyi bir yer temin edebildim. Gayretlerimde, her konuda saygıdeğer yardımseverliği her türlü övgünün üstünde olan Türk yetkililerinden çok yardım gördüm. *Lord Birdwood*, Kıralın temsilcisi olarak kendine ayrılan yerde prestij ve vekarını arttırdı. İngiliz heyetinin geniş ölçüde ve özel surette teşkili; amirallik gemisinden gelen müfrezenin görünüş ve azameti; üstelik, Başkomutanın törende şahsen hazır bulunması, Türk sivil ve askerî çevrelerinde

⁸⁶ PRO., FO. 371/21927/E 7378, *Lorraine*'den *Halifax*'a, 633 sayılı yazı, Ankara, 3 Aralık 1938.

en iyi intibayı yaratmış, en olumlu yorumlara yol açmıştır. Cenaze töreni genel olarak iyi örgütlenmiştir”⁸⁷.

3 Aralık tarihinde, *Sir Percy Loraine*, Atatürk'ün cenaze törenleriyle ilgili olarak İngiltere Dışişleri Bakanı *Lord Halifax*'a şu tafsilâtlı raporu gönderiyordu: “Türkiye’de, Batı anlamında devlet cenaze töreni geleneği yoktur; fakat Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu için oldukça parlak bir tören yapılmıyacağı akıldan geçmezdi. Bilâkis Türk Hükûmeti, bu günü en ciddi ve en parlak bir gün haline getirmek için elden gelen her gayreti esirgemedi. Batı’da uygulanan usul, dinî kısımları adapte edilerek veya değiştirilerek, büyük ölçüde tatbik edildi. En titiz arajmanlar, pek alâ bir şekilde yerine getirildi ve törenler münasip ve lâyük bir şekilde yapıldı.

(I) *İstanbul’da Yapılan Tören*: Atatürk'ün nâşı, ölümünden bir gün sonra tahnit edildi ve Dolmabahçe Sarayı’nda, silâhlı kuvvetler subaylarının nöbet beklediği taht odasına taşındı. Daha sonra, Türk bayrağına bürünmüş bir tabuta, tabut ise, Türkiye Cumhuriyetinin altı umdesini sembolize eden altı meşalenin aydınlattığı, dört subay ve iki erin etrafında nöbet beklediği bir katafalka yerleştirildi. Ata’nın nâşı, 16 Kasım, ö.s. saat 2’den gece-yarisına kadar ve yine 17 ve 18 Kasım sabah saat 10’dan gece-yarisına kadar resmî yetkililer tarafından ziyaret edildi. Bu süre içinde yarım milyondan fazla halk katafalkın etrafından tazimle geçti. 17 Kasımda halkın bir kısmı kontrolden çıktı ve birçok kimseler (resmî makamlara göre 11 kişi) ayaklar altında ezilerek öldü. Aynı günün sabahı İstanbul’daki Konsolosluk yetkilileri, nâşı ziyaret etti. Doyen olarak Fransız Başkonsolosu, Konsoloslar adına bir çelenk koydu. 18 Kasımda İngiliz Ticaret Odası tarafından İngiliz kolonisi ve kendi adına Kurtuluş Âbide’sine çelenk konuldu.

“Nâşın İstanbul’dan Ankara’ya nakliyle ilgili program, halkın Ataya son ihtiramda bulunmasını mümkün kılacak bir şekilde hazırlanmıştı. Resmî program gereğince kortej, 19 Kasımda Dolmabahçe Sarayı’ndan hareketle İstanbul sokaklarında üç kilometre kadar yürüyerek Sarayburnu’na varacaktı; fakat epeyi gecikme oldu. Resmî bir arajman olmadığı halde, Atatürk'ün ailesinin ricası üzerine Sarayda dinî bir tören düzenlendi. Tabut daha sonra bir top arabasına

⁸⁷ PRO., FO. 371/21926/E 6984, *Lorraine*’den Londra’ya, 221 sayılı, kapalı telyazısı, Ankara, 22 Kasım 1938.

yerleştirildi. Polis süvari müfrezeleri, erler ve çelenk taşıyan üniversiteliler, top arabasının önünde gidiyor, arabanın her iki tarafında, kılıçları elde, altı general yürüyordu. Onların hemen arkasından sıra ile, Atatürk'ün İstiklâl Madalyasını yastık üzerinde taşıyan bir general, Afganistan'ın sabık Kırvalı Amanullah, Başbakan, milletvekilleri, İstanbul sivil ve askerî erkânı, konsolosluk ileri gelenleri, üniversiteliler, izciler ve halk yürüyordu. Kortejin etrafı bir piyade müfrezesi tarafından çevrilmişti.

“Sokaklar, tabutun geçemeyeceği kadar kalabalıktı. Hıçkırıklarla ağlayan halkın duyguları samimî idi. Yolculuğun sonuna doğru kortej, padişahların eski sarayının bulunduğu yere gelince, çok acı bir olay vuku buldu. Yer darlığı yüzünden kapılar, üniversitelilerin ve onların arkasından gelenlerin yüzüne kapatıldı. Nâşın *Yavuz* zırhlısına nakli sırasında hazır bulunmak azmiyle birçok üniversiteli içeri girmiş, Ordu mensupları, onları geri itmek için dipçiklerini şiddetle kullanmak zorunluğunda kalmıştı. Bir gözlemcinin tahminine göre, bu olay sırasında birçok kimselerin yaralanmış olması muhtemeldir, fakat bu konuda basında hiçbir haber yayınlanmadı. Tabut, daha sonra Sarayburnu'nda *Zafer* destroyeri tarafından *Yavuz* kruvazörüne götürüldü⁸⁸”.

(II) *Denizde Yapılan Tören*: İngiliz Deniz Ataşesi *H. A. Packer* anlatıyor: “18 Kasım, Cuma sabahı saat 7'de İstanbul'da Ayastefanos açıklarında Akdeniz Filosu Başkomutanı Amiral *Sir Dudley Pound*'un bayrağını taşıyan *Malaya* zırhlısına bindim. Zırhlı, Atatürk'ün cenaze törenine katılmak üzere Malta'dan gelmişti. Türk deniz subaylarından Albay Necati Özdeniz, Yüzbaşı Rahmi Yalım ve Üstteğmen Selim olmak üzere üç Türk irtibat subayı bana refakat ediyordu. Albay Necati Özdeniz hâlâ Yıldız'daki Deniz Okulunun komutanıdır. Daha önce *Hamidiye*'ye komuta etmiş, savaş sırasında *Von Der Tann* adlı Alman kruvazöründe üç yıl çalışmıştı. Başkomutan Amiral Şükrü Okan'ın bayrağını taşıyan *Yavuz*, *Hamidiye* kruvazörü ve destroyerlerden *Zafer*, *Tınaztepe* ve denizaltılardan *Gür* ve *Dumlupınar*'dan müteşekkil Türk filosu, Haydarpaşa açıklarında demirlemiş bulunuyordu.

“Orda hazır tek yabancı gemi, Rusya'nın Karadeniz Filosu Başkomutanı Amiral Yardımcısı *Jean Youmachev*'in bayrağını taşıyan

⁸⁸ PRO., FO. 371/21927/E 7378, *Lorraine*'den *Lord Halifax*'a, 633 sayılı yazı, Ankara, 3 Aralık 1938.

Moskva adlı 2.900 tonajlı küçük Rus kruvazörü idi. *Malaya*, Türk filosu ve *Moskva* yakınında kendine ayrılan yerde sabah saat 8.10'da demir attı. Daha sonra şu yabancı savaş gemileri geldi: Deniz Yarbayı *H. Macellariu* komutasında *Regina Maria* adlı 1.900 tonajlı Rumen destroyeri; Deniz Albayı *İkonomu* komutasında *Idra* adlı 1.350 tonajlı Yunan destroyeri; *Kapitan-Zur-See Paul Wever* idaresinde 5.400 tonajlı Alman *Emden* kruvazörü; Deniz Albayı *Robert Battet* idaresinde, *Emile Bertin* adlı, 5.886 tonajlı Fransız kruvazörü (19 Kasım, Cumartesi, gün doğarken ulaştı). *Spezia* adlı İtalyan kruvazörünün de gelmesi bekleniyordu, fakat tesbit edilen vakitte gelmedi.

“Atatürk'ün nâşî Dolmabahçe Sarayı'nda halk tarafından ziyaret edilirken, Türk ve yabancı savaş gemileri mensupları arasında karşılıklı selâm ve ziyaret ifasından Türk Hükümetinin kararı üzerine vazgeçilmişti. Tek selâm gösterisi olarak memleket şerefine 21 top atışı olacak ve buna karşılık verilecekti. Diğer yandan yabancı gemilerin de kendi aralarında karşılıklı selâm ve ziyaret teatileri için hiçbir arajman yapılmamıştı. Bu noktaya dikkatini çektiğim Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Seyfullah Esin, tavsiyem üzerine, yabancı gemiler arasında karşılıklı selâm ve ziyaret teatilerinden vazgeçilmesini kararlaştırdı.

“Türk Hükümeti, Atatürk'ün nâşını taşıyacak *Yavuz* zırhlısına refakat edecek yabancı gemilerin, memleketlerinin Fransızca isimlerinin alfabe sırasına göre dizilmesi için tedbir almıştı. Bu tedbir ilkin tatmin edici idi çünkü Türk yetkililerinin “*Grande Bretagne*” yerine “*Angleterre*” adını tercih etmeleri üzerine, *Malaya* gemisine öncülük hakkı veriliyordu; fakat son dakikada *Emden*'in de hazır bulunacağı bildirilince, bu arajman tatmin etmiyordu, çünkü “*Allemagne*”, “*Angleterre*”den önce gelecekti. Esin Bey'in dikkatini bu noktaya çektim ve *Malaya* zırhlısındaki İngiliz Amiralinin öncülük hakkı olduğunu söyledim. Esin Bey benimle tamamen uyuştu ve ne gibi arajman yapılması gerektiğini sordu. Bunun üzerine, amirallik gemilerinin, amirallerin kıdemine göre sıralanmalarını, diğer gemilerin de alfabetik sıraya göre dizilmelerini tavsiye ettim; kabul etti. Türk Hükümeti de bu hal şeklini çabucak benimsedi; ama bu arada, tonaj itibariyle özel gemilerin önde gidip gitmemesi konusu da tartışıldı. Bu karardan sonra dahi yer kapmak için bir davranış olmuş; Romanya, Bahriye Bakanının bayrağını taşıdığı için öncülük

hakkı istemişti. Anlaşılan, *Moskva*'nın arkasından gitmek zorunluğunda kalan *Emden*, bu arajmandan hiç de memnun kalmamıştı.

“Cumhurbaşkanının nâşı, 19 Kasım sabahı saat 8.30'da bir top arabasıyla Dolmabahçe Sarayı'ndan Sarayburnu'na getirildi. Orada *Zafer* destroyerine yerleştirilerek *Yavuz* zırhlısına taşındı. Bu arada *Yavuz*, her beş dakikada bir top atıyor; törene katılan Türk uçaklarından bazıları havada dolaşıyordu. Saat 9.35'de üç makineli bir bomba uçağı filodan bir buçuk kilometre açıklıkta denize düştü. Olay yerine yetişen ilk kurtarma ekibi *Malaya*'dan gönderilmişti. Türk pilotlarına birşey olmamış, uçak, Türk gemileri tarafından sahile çekilmişti. Tabut *Yavuz*'a yerleştirildikten sonra, Türk amirallik gemisi tarafından 101 pare top atıldı. Hazır bulunan yabancı gemilerin her biri ayrı ayrı 21 top atışında bulundu. *Yavuz* ve refakatindeki gemiler demir alarak üç sütun halinde sıraya dizildiler. Ortadaki sütun, başta *Yavuz* olmak üzere altı Türk savaş gemisinden müteşekkildi. Denize bakan kısımdaki sütun, başta *Malaya* olmak üzere, sıra ile *Moskva*, *Emden*, *Emile Bertin*, *İdra* ve *Regine Maria* gemilerinden teşekkül etmiş olup, Akdeniz Filosu Başkomutanı tarafından uluslararası sinyal ile idare ediliyordu. Limana bakan kısımdaki sütunda ise, feri-botlar, yatlar ve her türlü küçük gemiler yer almıştı. Atatürk'ün *Savarona* yatı da bunlar arasında bulunuyordu.

“Saat 15.00'e doğru her üç sütun da İzmit'e doğru hareket etti. Büyükkada'ya yaklaşıncı, refakattaki gemilerin dağılması için işaret verildi. İngiliz Başkomutanı, gemisinin süratini arttırarak kendi sütununu *Yavuz*'un gayet yakınından geçirdi. Her gemi geçerken, güverte üzerinde hazır vaziyette bekleyen gemi mürettebatı, *Yavuz*'un güvertesinin ortasına yerleştirilmiş olan merhum Gazinin nâşını selâmlıyordu. *Yavuz*'la diğer Türk savaş gemileri, tabutu Ankara'ya götürececek trenin beklediği İzmit'e doğru yollarına devam ettiler. Yabancı gemiler ise, ayrı ayrı, Haydarpaşa'daki demirleme yerlerine döndüler. Cenaze törenine katılacak müfrezeler, akşama doğru trenle Ankara'ya hareket ettiler.

“Kemal Atatürk'ün cenaze töreni büyük ağırbaşlılıkla yapılmış, en iyi intibayı bırakmıştır. İngiliz Başkomutanının kendi gemisiyle törende hazır bulunması, Türk donanması ileri gelenleri tarafından çok takdir edilmiştir. Bu arada Türkiye Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Seyfullah Esin'in bana bildirdiğine göre, bundan böyle, İstanbul veya

Ankara'da yapılacak resmî cenaze törenlerinde İngiltere'ye en iyi yer ve en büyük ilgi verilecektir. Bunun nedenini sorduğum vakit, yalnız iki memleket arasındaki yakın dostluktan ötürü olmadığını, İngilizlerin, merhum Cumhurbaşkanının hatırasını tazim için bir savaş gemisi ve askerî bir müfreze göndermek hususundaki ilk teklifi yapanlar olduğunu, bunun çok takdir edildiğini söyledi"⁸⁹.

III. *Ankara'da Yapılan Tören*: Bundan sonra *Sir Percy Loraine*'nin anlattığına göre, *Yavuz* zırhlısı, 19 Kasım sabahı saat 8.40'da İzmit'e vardı. "Orada tabut el üstünde gara taşınarak Ankara'ya hareket edecek olan özel trene yerleştirildi. Tren 9.30'da hareket etti. Yolda, halka üzüntülerini beyan etme fırsatı verilmek üzere başlıca istasyonlarda durarak, 20 Kasım 10.05'de Ankara'ya ulaştı. Garda resmî tören yapılmadı, fakat Cumhurbaşkanı, Kabine üyeleri ve milletvekilleri, tabutun arkasından Kamutaya kadar yürüdüler. Kamutayın önünde, yeşil kaplı sütunlarla çevrili bir katafalk kurulmuştu. Atatürk'ün nâşısı bu katafalk üzerine yerleştirildi ve törenin başlayacağı ertesi güne kadar bunun etrafında dört subay ve iki er nöbet bekledi. Aynı gün ö. s. 1'den gece geç vakitlere kadar Ankara ve dolaylarındaki halk, yağmur altında katafalkın önünden tazimle geçerek elem ve acılarının ne kadar içten olduğunu gösterdiler.

"21 Kasım sabahı hâlâ hafifce ve aralıklı yağmur yağıyordu. Sabah saat 9.40'da top arabası, bir piyade müfrezesinin idaresinde katafalk önüne getirildi. Atatürk'ün nâşısını kaplayan ipek bayrak kaldırıldı ve tabut, 12 milletvekili tarafından top arabasına taşındı. Kamutaya nazır Ankara Palas Otelinde beklemekte olan yabancı delegasyon ve kor-diplomatik mensupları, törenin bu kısmı için kaldırıma dizilmişlerdi. Kortejin önünde gidecek olan Türk ve yabancı askerî müfrezeler, saat 10.05'de yürümeye başladılar. Mızrak taşıyan bir müfreze önde gidiyor, onu topçu taburu, Cumhuriyet Muhafız Birliği, Harp Okulu öğrencileri, alfabe sırasına göre yabancı müfrezeler takip ediyor ve onların arkasından Türk denizci müfrezesi geliyordu. Yabancı müfrezelerden İngiliz askerî birliği en iyi intibai yarattı.

"Askerî yürüyüş yarım saatte sona erdi. Bunu müteakip, top arabasının ardından yürüyecek kortej hasıl oldu. Tabutun hemen

⁸⁹ PRO., FO. 371/21927/E 7379, Deniz Ataşesi *H. A Packer*'in 19 Kasım, 1938'de hazırladığı ilgili rapor; 3 Aralık 1938'de *Lorraine* tarafından 634 sayılı yazıya ilişik olarak Ankara'dan Londra'ya iletildi.

arkasından bir general yürüyor, yastık üzerinde İstiklâl Madalyasını taşıyor; onun arkasından sıra ile Atatürk'ün hemşiresi, damadı, Cumhurbaşkanı ve genel sekreteri, Cumhuriyet Muhafız Birliği komutanı ve yaverleri; Büyük Millet Meclisi Başkanı, Başbakan ve Genel Kurmay Başkanı yürüyordu. Bu şahsiyetlerle milletvekilleri arasında, alfabe sırasına göre yabancı delegasyonların başkanları yürüyecekti. Onların arkasından da kor-diplomatik mensupları ve diğer delegasyon üyeleri gelecekti. Fakat kortejin bu kısmını örgütlemek için gayret sarfedilmemişti. Dolayısıyla delegasyonlarla kor-diplomatik mensupları birbirlerine karışmış, kaçınılmaz küçük bir intizamsızlık başgöstermişti; fakat tören, ağırbaşlılığından birşey kaybetmemişti.

“Kortej, sabah saat takriben 10.45’de hareket etti. Bir anıt-kabir inşa edilinceye kadar tabutun muhafaza edileceği Etnografya Müzesi-ne giden yol, üç kilometre kadardı ve bu mesafe bir buçuk saatte katedildi. Sokakların her iki kenarına askerler dizilmiş, onların arkasına halk sıralanmıştı. Kortejin önünde giden erler, Etnografya Müzesine varmadan, son birkaç yüz metrelik yol üzerinde ikiye ayrılarak yolun iki tarafına dizildiler. Atatürk'ün nâşı geçerken, yabancı askerî müfrezeler saygı duruşunda bulundular. Yunan, İngiliz, Fransız ve Alman askerî bandoları ayrı ayrı matem marşları çaldılar. Kortej, Etnografya Müzesinin yakınında bulunan halkevinin önünden geçerken, İngiliz Kırılımı temsil eden fakat ayağındaki sızı yüzünden korteje katılamayan Felt-Mareşal *Lord Birdwood*, alçak bir balkondan tabutu selâmladı. Etnografya Müzesine varılınca, yabancı temsilcilerle kor-diplomatik mensupları, müzeye uzanan basamakların güney kısmına Cumhurbaşkanı ile diğer Türk ileri gelenleri ve milletvekilleri kuzey kısmına dizildiler. Tabut, top arabasının yanısıra yürüyen 12 general ve erler tarafından bu basamaklardan yukarıya çıkarıldı. Müzenin salonunda, yeşil kadifeye bürülü dört-köşe bir mermer üzerine yerleştirildi. Salonun etrafı, yabancı devletlerin başkanları tarafından gönderilen çelenklerle donatılmıştı. Tabut, basamaklardan yukarıya çıkarılırken son saygı ve selâmlarını ifa eden yabancı temsilci ve kor-diplomatik mensupları, daha sonra halkevine götürülerek kendilerine hafif meşrubat ikram edildi. Öteyandan Türk halkı, Atatürk'ün Müzedeki nâşı önünden son defa olarak sıra ile geçti. Öğleden sonra saat takriben 12.30 da törenlere son verildi.

IV. *Törene Katılan Yabancı Temsilciler*: “Cumhurbaşkanı Atatürk'ün cenaze törenine 17 devletin başkanları tarafından özel temsilciler gönderilmiş; diğer memleketler, Ankara'ya akredite edilmiş elçileri tarafından, Latvia ise, İstanbul'daki Başkonsolosu tarafından temsil edilmiştir. Özel temsilciler arasında şunlar vardı: Afganistan'dan Kıralın amcası Felt-Mareşal *Şah Veli Han*; Arnavutluk'tan Adalet Bakanı *Faik Satku*; Almanya'dan *Baron von Neurath*, General *List* ve Amiral *Carls*; Bulgaristan'dan Kıraliyet ailesi mensubu *Constantin Panof* ve generallerden *Dascalof* ile *Kukach*; Mısır'dan Türkiye'deki elçiye ek olarak Bükreş'teki Maslahatgüzar; Estonya'dan Genel Kurmay Başkanı; Fransa'dan İçişleri Bakanı *Albert Sarraut*, General *Georges* ve Amiral *Laborde*; Büyük Britanya'dan Felt-Mareşal *Lord Birdwood*; Yunanistan'dan Başbakan General *Metaksas* ve generallerden *Demestikas* ile *Papadimas*; İtalya'dan *Baron Aloisi*, General *Barbazetti* ve Amiral *Lais*; Romanya'dan Bahriye ve Hava Bakanı General *Theodoresco* ve generallerden *Motas* ile *Grigoresco*; Sovyetler Birliği'nden Dışişleri Bakanı Yardımcısı *M. Potemkin* ve Karadeniz Filosu Komutanı *Yumachev*; Yugoslavya'dan Harbiye ve Bahriye Bakanı General *Nedic* ile Amiral *Dragutin-Prica*; Cemiyet-i Akvam'dan Genel Sekreter Yardımcısı *Walters*, *Agnidis* ve *Tevfik Erim*.

“Cenaze törenine dokuz memleket tarafından askerî müfreze gönderilmiştir. Bu memleketler şunlardır: Almanya'dan - bazıları okul gemisi *Emden*'den gelen ve bazıları da kara yoluyla getirilen - deniz okulu öğrencileri ve bir bando (takriben 180 kişi); Bulgaristan'dan piyade gücüne mensup 83 subay ve er; Fransa'dan 180 kadar deniz eri ve bir bando; Büyük Britanya'dan 11 subay, 180 denizci ve 56 kişilik bando; Yunanistan'dan piyade gücüne mensup 104 subay, er ve deniz gücüne mensup bando; İran'dan piyade gücüne mensup 53 subay ve er; Romanya'dan piyade gücüne mensup 60 kadar subay ve er; Sovyetler Birliğinden 100 kadar denizci; Yugoslavya'dan piyade gücüne mensup 88 subay ve er. Bundan başka Alman, Fransız, İngiliz, Yunan, Romen ve Sovyet savaş gemileri, İstanbul'da düzenlenen deniz törenlerine katıldılar. Yabancı temsilci, delegasyon ve müfrezelerin bazıları, 19 Kasım'da, bazıları da 20 Kasım'da Ankara'ya ulaşarak Türkiye Hükümeti tarafından misafir edilmişlerdir. Türk Hükümeti yalnız önemli şahsiyetlerin değil, yabancı askerî müfreze mensuplarının da yakışır bir şekilde barındırılma ve iaşeleri için her gayreti sarfetmiştir. İngiliz askerî müfrezesi, kendi konforu için yapılan pek alâ arajmandan ötürü çok memnun kalmıştır.

“Cenaze töreninin yapıldığı günün akabinde (22 Kasım), Cumhurbaşkanı, bütün yabancı delegasyon ileri gelenlerini, memleketlerinin isimlerinin alfabe sırasına göre kabul etmiş, daha sonra merhum Cumhurbaşkanı'nın Çankaya'daki villasında onlar şerefine bir çay partisi vermiştir. Bu suretle törenler sona ermiş, yabancı delegasyonlar ve askerî müfrezelerin çoğunluğu aynı akşam veya ertesi günü Ankara'dan ayrılmıştır. Bazı delegeler, özellikle Fransız ve Sovyet delegeleri, ayrılmazdan önce, Cumhurbaşkanı tarafından tekrar kabul edilmişlerdir”.

Sir Percy Loraine'nin, Atatürk'ün cenaze törenleriyle ilgili raporları, İngiltere Dışişleri Bakanlığında büyük bir ilgiyle okundu. Birinci Sekreter *C. W. Baxter*, *Sir Loraine*'e gönderdiği 21 Aralık, 1938 tarihli yazıda, “Şöhretli Cumhurbaşkanı'nın ölümü üzerine Türk halkının duyduğu acıyı tamamen aksettirmekte ve Türkiye Hükûmetinin cenaze arajmanlarını ehliyet ve ağırbaşlılıkla yerine getirdiğine delil teşkil etmektedir” diyordu. İngiliz askerî müfrezesinin Ankara'da bu kadar iyi intiba yaratmış olması da memnunlukla karşılanmıştı. Üçüncü Sekreter *J. R. Collville* şöyle diyordu: “Törenlerin en acayip tarafı, Dolmabahçede, Cumhurbaşkanı'nın ailesinin isteği üzerine dinî bir tören yapılmasıdır”. Birinci Sekreter *R. J. Bowker* şu yorumda bulunuyordu: “Türkiye Hükûmeti oldukça iyi davrandı”. Müsteşar Yardımcısı *Sir Lancelot Oliphant* ise şunları ekliyordu: “*Le Président est mort vive le Président*; yazılarımızda onun selefini ölümsüz yapmalıyız”⁹⁰. (Bak: Fotokopi No. 29 ve 29 A).

Bu arada Akdeniz Filosu Başkomutanı Amiral *Dudley Pound* da, 15 Kasımdan 23 Kasım'a kadar süren Türkiye ziyaretiyle ilgili oldukça uzun bir raporu 7 Aralık, 1938'de, 1204/560/14 sayılı yazısına ilişik olarak Bahriye Bakanlığına gönderiyor; bu raporunda, *Sir Percy Loraine*'nin bu konuda Hariciyeye gönderdiği raporda belirtilen noktaları tekrar ediyor, yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'yle yaptığı ve çok memnun kaldığı görüşmeyi etraflıca anlatıyordu.⁹¹

Hindistan'da Yapılan Törenler

Atatürk'ün cenaze törenlerinin yapıldığı gün olan 21 Kasım 1938'de Hindistan'da Süket Devletinin bayrağı yarıya indirilmiş,

⁹⁰ PRO., FO. 371/21927/E 7378, *Lorraine*'den *Lord Halifax*'a, 633 sayılı yazı, Ankara, 3 Aralık 1938.

⁹¹ PRO., FO. 371/23290/E 327.

Derber tarafından, *Sir Percy Loraine* vasıtasıyla, Atatürk'ün "yaslı ailesine samimî sempati mesajları" iletilmişti.⁹² Aynı gün, Hindistan'ın dörtbir tarafında çeşitli kurum, kulüp ve teşekküller tarafından matem tutulmuş, özel toplantılar düzenlenmiş, Türk ulusuna başsağlığı dileyen sempati mesajları gönderilmesi için kararlar alınmıştı. Naçik İlçesindeki İslâm Eğitim Derneği 12 Kasım 1938'de şu kararı kabul ediyordu: "Dernek, Türkiye Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün vakitsiz ölümünü öğrenmekle çok üzülmüştür. Merhumun yaslı ailesine Derneğin en içten sempatisini bildirmesini, genel olarak dünyanın ve özellikle İslâm Âleminin uğradığı giderilmez kayıptan ötürü Derneğin duygularını beyan etmesi konusunda Başkana yetki vermeyi karar altına alır". Bu karar, bütün üyeler ayakta olduğu halde alınmıştır.

Aynı gün Haydarâbâd (Sind) Belediyesi tarafından 355 sayılı şu karar kabul ediliyordu: "Belediye, Türkiye'nin kurucusu Mustafa Kemal Paşa (Atatürk)'ün ölümünden ötürü duyduğu büyük üzüntüyü kaydetmek ister. Kemal Atatürk dünyaca tanınmış kale gibi bir şahsiyetti. Onun ölümü dünya için büyük bir kayıptır. Belediye Kurultayı, Türk ulusuna, bu acı anlarında sempatilerini iletir ve Belediye Başkanından, bu önerenin bir suretini Büyük Millet Meclisine göndermesini rica eder".

Yine aynı gün, Ravalpindi Belediye Komitesinin kabul ettiği kararda, Türkiye'nin merhum Cumhurbaşkanı, "Memlekette ulusçuluğun babası ve zamanın büyük yurtseveri" olarak vasıflandırılmış, vakitsiz ölümünden dolayı duyulan derin üzüntü belirtilmiş, şunlar eklenmişti: "Belediye Kurultayı ayrıca, memleketinin kölelikten kurtulması mücadelsinde O'nun yaptığı hizmeti takdir eder ve ölümü münasebetiyle, hatırasını anmak için, bütün Belediye daireleri ve okulların kapalı kalmasını" salık verir. Bunun üzerine tüm üyeler ayağa kalkarak kararı oybirliğiyle kabul etmişler, beş dakika sükûtu muhafaza ederek Atatürk için dua etmişlerdi.

14 Kasımda Kasur Belediye Kurultayının kabul ettiği kararda Atatürk, "Asya'nın lâıyk oğlu, modern devrin üstün politikacısı, Tür-

⁹² PRO., FO. 371/21927/E 7665, Süket Devleti Valisinden Puncab Devletleri Genel Valisi Sekreterine (Hindistan), yazı No. 777, 22 Kasım 1938. Birinci Sekreter C. W. Baxter, 586 sayılı ve 29 Aralık, 1938 tarihli yazıyla *Sir Loraine*'den bu arzuyu yerine getirmesini rica ediyordu.

kiye'nin en iyi generali, Türkiye'nin ve Asya ırklarının kurtarıcısı, muktedir lider" olarak anılmış, karar, üyeler ayakta olduğu halde kabul edilmişti. Kuşap Belediye Kurultayı, 15 Kasımda kabul ettiği kararda, Atatürk'ün ölümünden "Doğu için giderilmez bir kayıp" olarak söz etmiş, Türk ulusuna sempatiğini beyan ederek, Ata'nın hatırasına oturumu beş dakika tehir etmişti. 16 Kasımda Sura Belediyesi sempati ve üzüntülerini beyan ettikten sonra Ata'nın hatırasına oturumlarını başka bir güne tehir etmişti.

17 Kasımda Delhi Belediye Kurultayı tarafından kabul edilen 1 sayılı kararda, "yalnız Modern Türkiye'nin kurtarıcısı ve yaratıcısı değil, aynı zamanda bütün Doğu'nun gurur duyduğu bir şahsiyet olan Kemal Atatürk'ün ölümünden ötürü duyulan derin üzüntü ve elem" kaydediliyor, Ata'nın hatırasına toplantı 10 dakika talik ediliyordu. Aynı gün, Bivar Belediyesi tarafından kabul edilen kararda, "çok şöhretli, devrimci ve Modern Türkiye'nin kurucusu Mustafa Kemal Paşa'nın" ölümünden ötürü duyulan üzüntü belirtiliyor; "O'nun aziz ruhunu anmak için" o günkü oturum talik ediliyordu. Bu arada Bombay ve Godhra Belediyeleri, Türk liderlerine gönderdikleri yazılarda, Türk ulusuna baş sağlığı dileyordular.

19 Kasımda Liyalpur Belediye Kurultayı kabul ettiği kararda, mutak sempati mesajından sonra Atatürk'ten, "Bir general, bir diplomat, sosyal bir devrimci, bir devlet adamı ve bir yapıcı olarak ulu, bölgesel ulusculuğun bir ruhu" olarak bahsediyordu. 25 Kasımda Hoşiarpur Belediyesi tarafından kabul edilen 1 sayılı kararda ise Atatürk'ten "Büyük bir devlet adamı, general, devrimci, Modern Türkiye'nin kurucusu" olarak bahsediliyor, Türkiye'nin kaybına iştirak ediliyordu. 26 Kasımda Kaneval Belediyesi sempati mesajı gönderiyor; 5 Aralıkta Şeyhpura İlçe Encümeni Atatürk'ten "Türkiye'nin akredite edilmiş kurtarıcısı ve tarihin en büyük adamlarından biri" olarak söz ediyordu.

Bütün bu yazı ve kararlar, Hindistan Bakanlığı yetkililerinden S. F. Stewart tarafından Dışişleri Bakanlığına, Dışişleri Bakanlığı da Ankara'daki Büyükelçi Sir Percy Loraine göndererek Türkiye Hükümetine iletilmelerini rica ediyordu⁹³. Türkiye Dışişleri Bakanlığı, Büyükelçiye gönderdiği 3 Mayıs 1939 gün ve 37249/53 sayılı yazıyla bu sempati mesajlarına teşekkür ediyordu⁹⁴.

⁹³ PRO., FO. 371/23290/E 486; aynı kaynak, belge No. E 722, E 1143, E 1261

⁹⁴ PRO., FO. 371/23291/E 3477.

Avustralya'lı ve Yeni Zelânda'luların (Anzakların) Sempati Mesajları

“Anzakların Gelibolu Lejyonu”⁹⁵ fahrî sekreteri *J. Birnie* tarafından 2 Aralık 1938'de Ankara'daki İngiliz Büyükelçisine gönderilen mektupta şöyle deniyordu: “Yürütme Kurulundan almış olduğum buyruk üzerine merhum Cumhurbaşkanı Atatürk'ün ölümü münasebetiyle Türkiye Hükûmetine ve büyük saygı beslediğimiz Türk ulusuna en içten sempaticilerimi iletmenizi rica ederim. Mensup olduğum kuruluşun her üyesi, 1915 çarpışmalarında Gelibolu Yarımadasında bulunuyordu. Bu mektup, Gelibolu'ya ayak basan Avustralya'lı ve Yeni Zelânda'lı askerler arasında bulunan her ferdin saygı gösterdiği bir asker ve bir adam için yazılmıştır.

“Merhum Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün hatırası, Anzakların Gelibolu Lejyonu üyeleri tarafından daima saygıyla anılacaktır. Türkiye Hükûmeti, merhum Cumhurbaşkanının bir fotoğrafını bize göndermek lütfunda bulunursa çok minnettar kalacağız. Atatürk'ün fotoğrafını, liderlerimizden *Lord William Birdwood*⁹⁶ ve *Sir Ian Hamilton*'un⁹⁷ fotoğraflarının yanına asarak, bu üç büyük askeri tebci edeceğiz”⁹⁸. Büyükelçilik bu mektubu alır almaz, bu kuruluşun ne gibi bir dernek olduğunu İngiltere Dışişleri Bakanlığında⁹⁹, Dışişleri Bakanlığı da Avustralya Dışişleri Bakanlığında soruşturdu. Avustralya'dan gelen cevapta, kuruluşun oldukça tanınmış sosyal bir dernek olarak Felt Mareşal *Lord Birdwood* ve *Sir Ian Hamilton*'un himayesinde bulunduğu bildirildi. Bunun üzerine Büyükelçilik, derneğin mektubunu Türkiye Hükûmetine ilettili¹⁰⁰. Mektup, Türkiye Dışişleri Bakanlığında büyük bir memnunlukla karşılandı ve Türk Hükûmetinin teşekkürlerinin derneğe bildirilmesi Büyükelçiden rica edildi. Büyük-

⁹⁵ *The Gallipoli Legion of Anzacs.*

⁹⁶ Ankara'daki cenaze törenine katılan İngiliz Felt-Mareşali.

⁹⁷ *Sir Ian Hamilton* (1853-1947). 1915'de İngilizlerin Gelibolu saldırılarını idare eden general. 1920'de *Gallipoli Diary* (Gelibolu Takvimi) başlıklı bir eserde savaş hatıralarını anlattı.

⁹⁸ PRO., FO. 371/23921/E 1164, Büyükelçilikten Londra'ya yazı, Ankara, 3 Şubat 1939, mektubun bir sureti iliştilirdi.

⁹⁹ Aynı kaynak, belge No. E 247.

¹⁰⁰ PRO., FO. 371/23921/E 1164.

elçilik bunu Derneğe bildirirken, “Atatürk’ün fotoğrafı konusundaki ricanıza bir cevap gelince sizi haberdar edeceğiz” diyordu¹⁰¹.

İsmet İnönü - Lord Birdwood Görüşmesi

Felt Mareşal *Lord Birdwood*, 22 Kasım akşamı İstanbul’dan İngiltere’ye hareket etmeden önce *Sir Percy Loraine*’e telefon ederek, Türkiye Cumhurbaşkanıyla yaptığı konuşmayla ilgili olarak İngiltere Dışişleri Bakanlığına bir ön rapor göndermesini rica ediyordu. Felt Mareşal, İsmet İnönü’yle görüşürken ona, Kıralın bir mesajını iletmiş, bu münasebetle Kıral tarafından bir temsilci olarak seçilmesinden ne büyük şeref duyduğunu söylemiş, Gelibolu’da Atatürk’e karşı savaşmakla beraber, daha sonra, bu “kahraman düşmanın” sağlam bir dost haline gelmiş olmasından hiç hayret duymadığını belirtmiştir.

Sir Percy Loraine’nin Londra’ya anlattığına göre, “Felt-Mareşali pek samimî bir dostluk duygusu ve büyük bir saygıyla karşılayan Cumhurbaşkanı, Kıralın mesajından ve beyan etmiş olduğu asil duygulardan ötürü Felt-Mareşala teşekkür etmiş, ‘şeref’ ve ‘şövalyelik’ gibi kelimelerin Türkçe ve İngilizce anlamları arasında tam uyuşma olmasının, iki memleket arasındaki sağlam dostluğun nedenlerinden birini teşkil ettiğini belirtmiştir. Kıralın Felt-Mareşali özel temsilcisi seçmesinden duyduğu memnunluğu belirten Cumhurbaşkanı, yukarıda bahsedilen iki faziletin Felt-Mareşalin şahsında toplandığına işaret etmiş; Felt-Mareşali kabul ederek elini dostça sıkmak şerefine nail olduğu o günün hayatının en gururlu günlerinden biri olarak kalacağını beyan etmiştir.

“Son olarak Cumhurbaşkanı, Felt-Mareşaldan Kırala şunları iletmesini rica etmiştir: Türk-İngiliz dostluğu bundan böyle tahrip edilemez. Bu dostluk bugün kendisi ve Türk ulusu için çok aziz ve çok kıymetlidir. Büyük selefının cenaze törenindeki İngiliz hey’etinin haşmeti, İngiliz Kıralı ve halkının bu dostluğa verdiği önemin ölçüsüdür”. İngiliz Hariciyesinde Üçüncü Sekreter *J. R. Colville* bu belgeyi 24 Kasım’da şöyle yorumladı: “Cumhurbaşkanı oldukça çekici bir demeçte bulundu; son paragraf çok tatmin edicidir”¹⁰². Aynı yorum-

¹⁰¹ PRO., FO. 371/23296/E 1750, Büyükelçilik Sekreteri *Patrick S. Scrivener*’den Dernek Sekreterine, yazı, Ankara, 3 Mart 1939; fakat bu fotoğrafın gönderilip gönderilmediği hususunda İngiliz Arşivinde herhangi bir belge bulunamadı.

¹⁰² PRO., FO. 371/21927/E 7003, *Lorraine*’den Londra’ya, 222 sayılı kapalı telyazısı, Ankara, 23 Kasım 1938.

S. R. Sonyel

✓ checked
✓ a
Tel. to Sir P. L. L. L.
no. 29. Dec.

E 69
5 JAN 1938

2

BRITISH EMBASSY,
PARIS.

28th December 1937.

Private and Confidential.

R29 —

my dear Alec,

In the course of conversation with Lloyd Thomas last Friday, Saint-Quentin remarked that the Quai d'Orsay had recently received very disquieting reports from their Ambassador at Angora with regard to the health of Kemal Ataturk, and he proceeded to read out a despatch which had arrived within the last few days.

The information, which Ponsot seemed to have derived direct from the entourage of the President, certainly left the impression that the latter was now approaching - mentally and physically - the state of decline.

On occasions, which had become increasingly frequent of recent months, Ataturk would lapse into a state of torpor, during which his mind was a blank for hours on end. His alcoholic excesses had ~~always~~ been notorious for years, but these recent lapses were apparently not the result of the 'cup that cheers' ! He had, for instance, not long ago,
embarked /

The Honourable Sir Alexander Cadogan, K.C.M.G., C.B.,
Foreign Office.

Belge 1 — İngiltere'nin Paris Büyükelçisi Sir Eric Phipps tarafından Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Sir Alexander Cadogan'a gönderilen 28.12.1937 tarihli "özel ve mahrem" işaretli yazı.

-2-

3

BRITISH EMBASSY,
PARIS.

embarked on an extensive tour of Anatolia and, according to the local Press, had carried through with precision every item of an overloaded programme. The facts according to Ponsot's ^{information} were very different. On several occasions a whole day's programme had been abandoned at the last moment and on others the presidential train had been halted at some way-side station in the country and for no apparent reason had remained ^{there} ~~stationary~~ for hours at a time.

At intervals Ataturk would rouse himself from this languor and then the fire of the Ghazi would flash out again. At such times he would summon his Government and spring a series of surprises on bewildered Ministers; or he would send for foreign Ambassadors and keep them entertained by conversation and refreshment until the small hours of the morning. It was during such an interval that he got rid of Ismet, the faithful companion of a lifetime; during another, quite recently, he abolished the ten parliamentary under-secretaries that he had himself created barely a month before.

Under such conditions the French Government must not be surprised

S. R. Sonyel

-3-

4
BRITISH EMBASSY,
PARIS.

surprised by any folly or extravagance that Ataturk might commit. But, according to Ponsot, the rate of decline had been accentuated of late and ^{they should} ~~the French Government~~ must be prepared for the day - perhaps not very far distant - when the great man would disappear and the Turkish ship of state would suddenly find itself without engine or rudder.

I cannot, of course, vouch for any of this, but it is what the French Ambassador reports to his Government and, as such, it may be of interest. If it is correct, you have probably already heard it all from Percy Loraine.

*Yours ever,
Eric Phipps*

*Forgive rusty typing -
as the bag goes' E.P.*

Belge 1B

S. R. Sonyel

Registry } E 70/69/44
 TELEGRAM FROM
 Sir P. Loraine,
 No. Angora
 192 Decypher.
 Paid 30th Dec. 1937.
 Entered
 in Registry } 5th Jan. 1937
 E: Turkey.

Health and present condition of Kemal Ataturk
 Refers to Foreign Office telegram No. (E 69/69/44) Private and confidential message Sir L. Oliphant reporting that he has no confirmation of any rapid decline in mental or physical condition of Kemal Ataturk.

Last Paper.
 E 69.

References.
 Program deep.
 No 642 : E 6602/44/44
 1937
 No 645 : E 6634/336/44
 1937
 (Print.)

(How disposed of)
 Ltr. Sir E. Phipps from
 Sir L. Oliphant.
 ✓ Jan. 3

(Action completed.)
 J. M. 1/11.
 (Index.)
 1/11

Next Paper.
 E 136

interesting history of Alex. Ataturk

This replies to an enquiry which I made of Sir P. Loraine (on receipt of Sir E. Phipps' letter within, behind H.E.'s tel.)

It is in parts reassuring: but ominous about the Saupak.

I propose to send a copy to Sir E. Phipps, for his own information not necessarily for that of the French Govt.

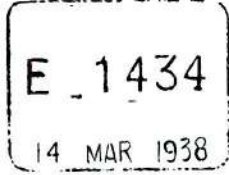
20. 31. 11. ab Jan. 1. 1938 H. Jan 2

Belge 2 — İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Percy Loraine'in Atatürk'ün sağlığı konusunda, 30.12.1937'de Dışişleri Bakanlığına Ankara'dan gönderdiği mektubu ihtiva eden dosyanın ön kısmı ve Müsteşar Yardımcısı Sir Lancelot Oliphant'ın bununla ilgili yorumu.

S. R. Sonyel

39

Most Confidential.

British Embassy,
Angora,

February 25th, 1938.

R mca 3

My Dear Sir

Please see my telegram No.192, T.R.

Aras came to a party at the Embassy last night and we had a long talk.

I told him that, as he doubtless knew, rather persistent reports were current not long ago that Atatürk's health and strength were failing. Nothing that I had myself been in a position to observe confirmed this view, and I had informed Mr.Eden that I disbelieved the reports, and thought the President was good for many a year to come. But after all I did not have many opportunities for personal observation and had not seen the President since November. I should therefore be very glad to know whether he, Aras, shared my view.

Aras...

Sir Lancelot Oliphant, K.C.M.G., C.B.,
etc., etc., etc.,
Foreign Office,
London, S.W.1.

Belge 3 — *Sir Percy Loraine*'nin 25.2.1938'de Hariciye Müsteşar Yardımcısı *Sir Lancelot Oliphant*'a Ankara'dan gönderdiği ve 24.2.1938'de Dr. Tefik Rüştü Aras'la yaptığı görüşmeyi anlatan "çok mahrem" işaretli yazı.

Aras said I was entirely right. Atatürk was still made of steel. His faculties were as keen as ever, his judgment as swift and sure, his grasp of things as comprehensive, his sense of realities as acute, his concentrated activity as tireless: indeed, as was habitual with him in times of perplexity or danger, his mind was more alert at the present moment than ever. Lately he had had a baddish cold, but such ailments as overtook him were nothing more than the normal inconveniences to which the flesh is heir. He was good for a long time yet. (Aras being a doctor by profession, his views on the medical side are particularly valuable).

"But", Aras went on to say, "if there had been, or if there were to be any serious ground for apprehension in regard to Atatürk's health and staying power, I should inform you myself at once. I should regard that eventuality as an important development in the situation and therefore in the category of things of which I have made it my duty and invariable practice...

"practice to give you immediate information. Even
"more: I should, if matters reached that point, have
"told you what provision we, the Turkish Government,
"intended to make for any untoward event."

In my opinion the genuineness of Aras' important statement in the preceding paragraph is open to no doubt at all.

Yusuf Atay
Percy

BRITISH EMBASSY, 38
ANGORA.

Personal

Feb. 25. '38

My dear Sir,

Please see my typescript
letter most confidential if
even date about Atatürk's
health.

I think you will agree
that the statement made
to me by T.R. Aras is a very
important one: and I hope it
may be possible for my letter
to be circulated to the King &
Cabinet.

Yours affly

Percy Loraine

S. R. Sonyel

E 1434/69/44
Sir P. Lorraine
Answers to Sir
L. Oliphant.
Most Confidential
25th Feb:1938
14th March:1938
E: Turkey.

Health of Kemal Ataturk.

Refers to his telegram No. 192 of 30th December, 1937 (E 70/69/44).

Records conversation with Turkish Minister for Foreign Affairs who stated that President's health and mental faculties are excellent. Were it not so, he would, on his own initiative, have informed His Majesty's Ambassador.

Last Paper.
E 376
References.
(Print.)
(How disposed of.)
(Action completed.)
11/22/3
Next Paper.
E 1791

(Minutes.)
The King. ✓
This is very satisfactory news. But I doubt the need of circulating the letter to the Cabinet.
L. Oliphant.
14. 5/3
9/3 Re B 11/3
14013 10/36 F.O.F.

S. R. Sonyel

48

From: Sir P. Loraine,
Angora.

Kemal Ataturk's Health.

To: Sir L. Oliphant.
Private and
Confidential.

Reports conversation with M. Ponsot on this subject. M. Ponsot advanced theory that Ataturk might resign from Presidency, his place being taken by Inonu. In this case Ataturk would remain in background, and give a guiding hand where necessary. Sir P. Loraine treats this theory with reserve.

Date: 24th March 1938.

Last Paper.
E 1819/G.

(Minutes.)

References.

See also E 1819 / G, which is later - ^{date} ~~date~~
We know from E 1791 / G that there is considerable anxiety about Ataturk's health. It would be interesting to ~~hear~~ ^{hear} the French specialist's report.

(Print.)

(How disposed of.)

A change of President is clearly not without the values of possibility but I am sure that Ataturk will not hand over unless he seriously will.

(Action completed.)

(Index.)

R. V. Bowker.
24.

Next Paper.

RB 8/4
ab-
Apr 5. 1938
H 6/4

L. S. Galloway
4/4/38

15741 9/27 F.O.P.

Lo.
H 6/4

E2028

14169 11/26 F.O.P.

Belge 6 — Sir Percy Loraine'nin Ankara'dan Sir Lancelot Oliphant'a gönderdiği 24.3.1938 tarihli yazısıyla ilgili olarak Hariciye Birinci Sekreterlerinden R. J. Bowker'in 2.4.1938'de kaleme aldığı yorum,

S. R. Sonyel

Registry No. E 1/G.

E1791

encl. para

Draft.

Sir P. Loraine

Aufora

Telegram

unnumbered

copy

K

No circulation

No copies

Handwritten
my job
find.

F. O.,

43

✓ 28th March, 1938.

7.15-11.11

Most Secret. Please

~~destroy~~

destroy when read

I learn you ^{most} secret,

but reliable source, that

Ataturk is suffering

your liver trouble, and

that his condition is,

causing anxiety.

A French specialist

is being invited to

Aufora to treat him

on pretext of delivering

a lecture at Istanbul

University or advising

or

S. R. Sonyel

Telegram. From: Sir P. Loraine, Angora. Confidential. 90. of 26th March. 7.14 p.m. 29th March 1938. 9.30 a.m. 30th March 1938.	<u>Kamal Ataturk's health.</u> In view of further rumours about health of Ataturk, gives substance of personal statement from M. Aras on March 28th. Ataturk had severe chill on liver, followed by relapses. His general health, however, is perfectly sound, though he is depressed by this illness and treatment. Further consultation is pending with famous French specialist.
Last Paper. E 1771/G.	(Minutes.)
References.	
(Print.)	Dr Aras has told very nearly his whole tale, but he is evidently anxious to avoid giving any impression of ^{his} anxiety, which we know is felt in governmental circles at Angora
(How disposed of.)	JR Colville 1.V See also E 1852/G. R. U. S. Secret. L. S. S. S. S. 4/4/38 See
Action plotted.)	(Index.)
Next Paper.	

1222: 11/35 F.O.P.

Belge 8 — İngiltere Dışişleri Bakanlığı Üçüncü Sekreteri J. R. Colville'in, Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın 28.3.1938'de İngiliz Büyükelçisine İstanbul'da beyan ettiği görüşlerle ilgili yorumu.

Telegram

to: Sir P. Loraine,
Angora.

15 (Saving)

1st April 1938

6th April 1938

Kamal Ataturk's Illness

58

States that President must do no mental work for six weeks. French specialists say that if he takes six weeks off, his life will be good for another 25 years. Cure to be taken in neighbourhood of Adana.

Last Paper.

E 1851/6.

References.

(Print.)

(E as proposed of.)

(Action completed.)

(Index.)

Next Paper.

(Minutes.)

The King. ✓

The Original Turkish diagnosis of M. Ataturk's illness was "shrinking of the liver", which is no doubt ascribable to the same cause as Cirrhosis of the liver. It seems that the

French specialist has confirmed this diagnosis, but that his view of the situation was more optimistic than that of his ^{Turkish} colleague.

We know from P.S. 30 that after six weeks of complete rest M. Ataturk will be expected to convalesce for three months, but that his heart is in perfect order and

12282 11/35 F.O.P.

Belge 9 — Sir Percy Loraine'nin, Atatürk'ün sağlığıyla ilgili olarak Ankara'dan Londra'ya gönderdiği 1.4.1938 tarihli kapalı teyzasının İngiltere Dışişleri Bakanlığında yarattığı tepki: J. R. Colville'in 12.4.1938 tarihli yorumu.

S. R. Sonyel

and that a complete recovery is eventually expected.

This illness may be expected to have two effects of political importance:

- ② The visit of the French Minister for Foreign Affairs will be postponed until M. Ataturk has entirely recovered. (see P. J. 30)
- ③ Since it is now improbable that an early decease or permanent illness are to be expected, the question of a successor to the Presidency of the Republic, discussed in Sir P. Inam's letter on 2/18/38, loses its immediacy.

~~Continued~~
J. R. Coburn
12.14

R. V. S. S. S. S.
12/4

J. B. S. S. S.
13/4/38

good news
do. 13. apr.

ab.
April 13 1938

H. 14/4

S. R. Sanyel

Registry
Number E 4580/C9/44

TELEGRAM FROM
SIR P. LORAINÉ.

No. 47 (Decypher).

Dated 3rd August, 1938.

Received } 4th August,
in Registry } 1938.

E: Turkey.

Health of Kemal Atatürk.

Reports were in circulation late on evening of 3rd August of a serious deterioration in health of the President of the Republic. Is seeing Minister for Foreign Affairs tomorrow and will report again thereafter. It appears certain that the President is suffering from Cirrhosis of the liver. Two German specialists arrived yesterday to treat him. Requests that The King may be informed.

Last Paper.

E 4022

References.

(Print.)

(How disposed of.)

(Action
completed.)

2/18

(Index.)

2/19

Next Paper.

E 4596.

16414 2/38 P.O.P.

See within extract ^(Minutes) from Sir P. Lorainé's
letter of July 25 to Sir L. Oliphant.
The King ✓

This is rather unexpected. We had been led to believe that a definite improvement had taken place in M. Atatürk's health as the result of a prolonged rest cure, and of total abstinence from all strong drink. Presumably his constitution, strong though it is, has been completely undermined.

If this ~~is~~ rumour is true the effect on internal Turkish politics may be

Belge 10 — Atatürk'ün hastalığının ağırlaşması üzerine Sir Percy Lorainé'den Sir L. Oliphant'a gönderilen 25.7.1938 tarihli yazıyla ilgili olarak J. R. Colville ve Sir L. Oliphant'ın yorumları.

S. R. Sonyel

ke farrenching

J. R. Colville

4/viii

L. S. Duggan

4/8/25

I heard y'day that
the gazi may collapse
at any time. I mentioned
this in a letter to
Sir P. Lorraine y'day: &
today received from
him the letter herewith

We may shortly
have developments in
Turkey: but can
only hope at present
for the best

Let. of my.

H. S/O

S. R. Sonyel

Registry Number } E 4596/69/44

FROM Sir P. Loraine.
(Anzora) to Mr.

No. Butler.
Confidential.

Dated 30th July:1938
Received 14th August;
in Registry 1938
E: Turkey.

1) Health of Kemal Ataturk and Celal Bayar (2) Turco-Bulgarian relations (3) Anglo-Turkish commercial relations.

French Counsellor states that his Embassy is anxious on subject of Ataturk's health. French Embassy gather that his specialist only expects him to live for another two years. Is sceptical of this report. Is reliably informed in other quarters that it is being asserted that Ataturk has cancer in the liver. Celal Bayar has also been ill. In circumstances it may be difficult to obtain a decision about any but first-class affairs of a pressing nature.

Thinks that reconciliation with Bulgaria has been given an impetus by fear of Germany. Credits question is at a standstill.

Last Paper.

E 4580

References.

E 4549/67/44

(Print.)

(How disposed of.)

(Action completed.)

for Mr.

(Index.)

of Mr.

Next Paper.

E 4593/4893/44

E 4614.

Turkey-Bulgaria relations 1938 F.O.I.

(Minutes)

I M. Ataturk's health. We now hear it is rumored that M. Ataturk has taken a turn for the worse, but nothing definite is known.

II. German Mission to Berlin. It will be interesting to hear to what extent M. Numan Memnunoglu etc were impressed by their reception - and what they managed to achieve.

III. The credits. There does not seem to be any real cause for alarm at the hitch which has taken place in certain details of his agreement.

M. Numan Memnunoglu I.R. Colville 4/vii

Belge 11 — Sir P. Loraine'nin 30.7.1938'de İstanbul'dan İngiliz milletvekili R.W. Butler'e gönderdiği mektupla ilgili olarak J. R. Colville ve Birinci Sekreter H. A. Baggalay'ın yorumları.

S. R. Sonyel

I understand that Mr. Butler has not yet seen this letter. He may wish to send an acknowledgment and I therefore submit a draft.

L. S. Saggolay
5th August 1938

*Si R. Sonyel will
soon be returning
for Doncaster, no
need to trouble
about a reply
L.S.S.*

This has been brought up on various occasions for Mr. Butler to see, but is now somewhat out of date. As regards the health of M. Atabank we have since received several reports, the last of which is reassuring. (See E 5142/G - Page E.)

Mr Butler

J.R. Collier

4/x
R.B.S.

R. V. S. Saggolay
5/x
L.S.S.

Belge 11A

S. R. Sonyel

(196/28/38)

BRITISH EMBASSY,

113

ISTANBUL.

10th September, 1938.

N. 1.

My dear Oliphant

With reference to the Ambassador's telegram
No. 60 of the 20th August last,

Dr. Aras told me yesterday that the French
specialist who again arrived here three or four
days ago to examine Atatürk was satisfied with the
result of his examination and has again left for
Paris. Atatürk is somewhat better.

*Yours ever
James Morgan*

Sir Lancelot Oliphant, K.C.M.G., C.B.,

Foreign Office.

Belge 12 — Ankara'daki İngiliz Büyükelçiliği Müşaviri *James Morgan*'ın, Atatürk'ün
bir Fransız mütehassısı tarafından muayene edildiğini *Sir L. Oliphant*'a bildiren
10.9.1938 tarihli yazısı.

S. R. Sonyel

<p>Registry Number E 6158/69/44 TELEGRAM FROM Sir P. Loraine. No. (ANGORA) 182 Date Decode and Decypher Received 21st Oct:1938 in Registry } 21st Oct:1938 E: Turkey.</p>	<p><u>Health of Kemal Ataturk.</u> Refers to Angora telegram No.175 of 19th October (E 6111/69/44). Reports a slight improvement in the President's general condition, but this can only be ⁱⁿrespite. Understands that accumulation of fluid has gone to his brain and deprived him of his reason. Requests that the King may be informed.</p>		
<p>Last Paper. E6129</p>	<p>Copy sent to the King by Distribution Room. ^(Minister)</p>		
<p>References.</p>	<p>In view of the possibility that the President may die over the weekend, I think it would be as well that arrangements should be made beforehand for sending an appropriate message.</p>		
<p>(Print.)</p>			
<p>(How disposed of.)</p>	<p>I have spoken to Mr. Light, who has prepared the attached draft, which I think fully meets the case. It will be necessary to indicate in the blank space the authority exercising the functions of the President pending the election of M. Ataturk's successor. An announcement stating who will exercise these functions would presumably be made on the President's death. Probably an acting President will be designated, in which case it ^{would} be necessary simply to insert the words "the acting President".</p>		
<table border="1"><tr><td>(Action completed.) AW 3/11</td><td>(Index.) AW 3/11</td></tr></table>	(Action completed.) AW 3/11	(Index.) AW 3/11	<p>R. J. Bowker. 21st October 1938 Treaty Department Private Secretary <i>[Signature]</i></p>
(Action completed.) AW 3/11	(Index.) AW 3/11		
<p>Next Paper. E6204.</p>	<p>18414 2/38 V.O.P.</p>		

Belge 13 — Ata'nın hafta sonunda ölmesi ihtimaline değinen R. J. Bowker ve diğer yetkililerin yorumları.

I think it would be preferable, if possible, to complete the message now (i.e. by the revision made in pencil in the blank space in the draft) as the announcement of the new line of policy by the State might possibly follow the announcement of the President's death by some hours. Govt. of the Turkish Republic text would be best, if permissible.

|| * ||

I presume it will be arranged by the Treaty Dept. that the telegram shall go from here directly. The news is received, so that no duplicate message is sent from the Palace.

If the telegram is left with the President's clerk during the week-end, (or in any case) I think the present draft telegram should only be sent by receipt of official news from the Ambassador.

L. Sanyel
2/10/35

I agree. Perhaps the Treaty Dept. will come to an understanding on the subject with the Palace.

W. Sanyel
2/10

As regards * above, I feel it wd. be better to avoid "Govt." - as the King does not consider such Govts. but also not Heads (or Admin. Heads)

S. R. Sonyel

Heads) of State. — Perhaps some
such formula as "the Chief Executive
of the Turkish Republic" wd. meet the
case — have my personal indications
are in favour of "the Acting President."

[Signature]
22/10

I have suggested an
alteration in the *[Signature]*
draft.

If and when approved, it
should go to the Resident Club
for use, if need be, during
the week-end

[Signature]
22/10

This wording meets the case
I think.

G.M. 22.10.38.

I agree.
[Signature]
Oct. 22. 1938

Accordingly

Belge 13B

S. R. Sonyel

According to today's press report
the President is better.

R.V.B.

24/7

See now EGG 38-

R.V.B.

1st x

Belge 13C

Müdavi ve Müşavir tabiblerin neşredilen son raporu Atatürk'ün dünyaya gözlerini kapadığını bildirmektedir.

Bu acı hadise ile Türk vatani Büyük Yapıcısını, Türk milleti ulu şefini, insanlık büyük evlâdını kaybetti.

Milletimize içimiz yanarak bu tarife sığmayan ziyandan dolayı en derin taziyelerimizi sunarız.

Kederlerimizin tesellisini ancak ve ancak onun büyük eserine bağlılıkla ve aziz vatanımızın hizmetinde ararız.

Şurasını da her şeyden evvel beyan etmeliyiz ki ölmez olan onun büyük eseri Cumhuriyet Türkiyesidir.

Hükümetimiz, içinde bulunduğumuz şu mühim anda, bugüne kadar olduğu gibi, dikkatle vazife başındadır.

Müesses olan nizamı ve vaziyeti idame hususunda büyük Türk milletinin hükümeti ile tekvucud olarak teyid ve temin edeceğine şüphe yoktur.

Teşkilâtı Esasiye Kanununun 33üncü maddesi mucibince Büyük Millet Meclisi Reisi Abdülhalik Renda Reisi-cumhur Vekâleti vazifesini deruhde etmişlerdir.

Yine Teşkilâtı Esasiye Kanununun 34üncü maddesi mucibince, Büyük Millet Meclisi derhal yeni Reisicumhuru intihab edecektir.

Türkiyenin en büyük makamına Teşkilâtı Esasiye Kanununa göre geçecek olan zatın etrafında, hükümetle, şanlı ordusile ve bütün kudret ve kuvvetile Türk milleti

Belge 14 — Atatürk'ün ölümüyle ilgili olarak Türkiye Hükümeti tarafından 10.11.1938'de yayımlanan resmî bildirin, Türkiye'nin Londra Maslahatgüzarı Kadri Rızan tarafından 11.11.1938'de İngiltere Hariciyesine gönderilen sureti.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
LONDRA BÜYÜK ELÇİLİĞİ

248

- 2 -

sarsılmaz bir varlık olarak toplanacak ve yükselmesinde devam edecektir.

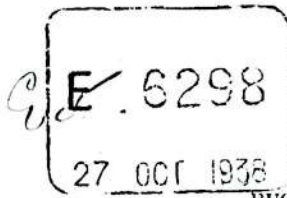
Bugün ayrılığına ağladığımız büyük Şefimiz Atatürk her vakit Türk milletine güvendi. Eserlerini bu güvenle yaptı. İdamesi esbabını da istikmal ederek güvenle büyük milletimize bıraktı.

Türk gençliği onun kıymetli vediası olan Türkiye Cumhuriyetini daima koruyacak ve onun izinde yürüyecektir.

Kemal Atatürk Türkün tarihinde ve gönlünde daima yaşıyacaktır.

Belge 14A

S. R. Soyuel

BUCKINGHAM PALACE

Eastern Dept
20/10

Not seen by Sir Alexander
Not Acknowledged.

25th. October, 1938.

181

My Dear Sir.

After our talk this morning, I spoke to The King about the representation at the funeral of President Ataturk, in the event of his illness proving fatal.

His Majesty has approved of a Field Marshal being sent as his special representative, and I have asked the Lord Chamberlain's Office to communicate with the War Office, so that the Field Marshal deputed for this duty can hold himself in readiness.

Yours
The King

Alex Hardinge

The Honble.
Sir Alexander Cadogan,
KCMG., CB.,
Foreign Office.

Belge 15 — Ataturk öldüğü takdirde İngiliz Kralının bir Felt-Mareşal tarafından temsil edilmesini İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Sir Alexander Cadogan'a bildiren Kralın mabeyincisi Alex Hardinge'in 25.10.1938 tarihli mektubu ve yorumlar.

S. R. Snyel

Registry Number } E 6298/69/44.

FROM Sir Alexander Hardinge (Buckingham Palace) No. to Sir A. Cadogan.

Dated 25th Oct. 1938 Received in Registry } 27th Oct. 1938

E : Turkey.

Proposed attendance of personal representative of The King at funeral of Kemal Ataturk.

States that The King has approved of a Field Marshal being sent as his special representative. Has asked the Lord Chamberlain's Office to communicate with the War Office, so that the Field Marshal deputed for this duty can hold himself in readiness.

Last Paper.

E 6204

(Minutes.)

References.

i gatten hat Lord Birdwood has been deputed to represent the King, should the President die

(Print.)

It seems hardly necessary to inform Sir P. Innes of this decision at present

(How disposed of.)

Dft. Sir A. Hardinge from Sir A. Cadogan.

Nov 2

By x

J.R. Colville

27/x

Lord Birdwood has been recommended by the War Office and warned by them that he may be deputed if the President should die. He was recommended as being the Senior Field Marshal

(Action com. leted.)

5/9/11

(Ingr.)

11/11

Next Paper.

E 6301.

15741 8/37 E.O.P

S. R. Sanyal

marshals after the Duke of
Comaullat. and as being well
known to, and respected by the
Turks through his role at
the Gallipoli campaign and
his ~~subsequent~~ recent visits to
Turkey with ex. service
men. I am sure the Turks would
look upon it as ^{an excellent choice.}
Turk. O. told me that
if Lord Birdwood does go
he will take with him
a staff officer and a
servant. No doubt, in the
event of the President's death
the Turkish Govt. would
provide ^{adequate} accommodations for
foreign representatives - if
necessary, Hon. Ambassadors
would no doubt assist.

~~RV~~
~~RV~~

The latest report from
Sir P. Curzon (E6308) shows that
the President is slightly better
and

submitted
separately

S. R. Sanyal

that there is a chance of
his surviving the present
crisis.

In case it may be
thought desirable to
forestall a charge that
we have been unduly
alarmed, I enclose
a draft acknowledgment
of Sir A. Harcourt's letter.

P. V. Bowker

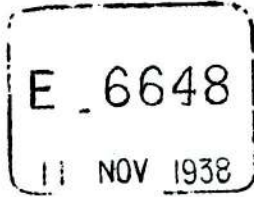
28 (x)

13-99 Key
28/10/38

Mr. J. J. Dept
Mr. J. J.

29/10

S. R. Sonyel

LORD CHAMBERLAIN'S OFFICE.

222

ST JAMES'S PALACE, S.W.1.

10th November 1938.

Sir,

I am desired by the Lord Chamberlain to acquaint you, for the information of the Secretary of State for Foreign Affairs that the King wishes Field Marshal Lord Birdwood to represent His Majesty at the Funeral of the late Kemal Ataturk, President of the Republic of Turkey, and I have written to the Under Secretary of State at the War Office requesting him to take the necessary steps to carry out the King's Commands.

I have the honour to request that you will inform His Majesty's Ambassador in Turkey that Field Marshal Lord Birdwood will represent the King at the Funeral.

I am, Sir,
Your obedient Servant.

T. E. Nugent
Comptroller.

The Under Secretary of State,
Foreign Office.

Belge 16 — Atatürk'ün cenaze töreninde İngiltere Kralının Felt-Mareşal Lord Birdwood tarafından temsil edileceğini İngiltere Hariciyesine duyuran St. James Sarayı Mabeyin Dairesi idarecilerinden T. E. G. Nugent'in 10.11.1938 tarihli mektubu.

S. R. Sonyel

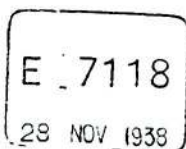
TURKISH EMBASSY

LONDON

No. 906/149.

369

le 26 Novembre 1938.

Monsieur le Secrétaire d'Etat,

D'ordre de mon Gouvernement, j'ai l'honneur de transmettre à Votre Excellence les remerciements les plus émus du Gouvernement de la République pour la part sincère qu'a bien voulu prendre le Gouvernement de Sa Majesté Britannique dans le malheur qui a frappé la nation turque, par la mort de son Président bien aimé.

L'hommage rendu si généreusement à sa mémoire, l'envoi d'un représentant personnel de Sa Majesté le Roi, et la présence aux obsèques de M. le Commandant en Chef des Forces Navales Britanniques de la Méditerranée, de même que le détachement d'honneur qui a pris part aux funérailles, toutes ces différentes marques d'estime et d'amitié ont profondément ému et touché mon Gouvernement et le peuple turc.

Je saisis également la présente occasion pour présenter à Votre Excellence mes plus vifs remerciements pour toutes les marques de sympathie personnelle qu'Elle n'a cessé de prodiguer en cette triste circonstance.

Veuillez agréer, Monsieur le Secrétaire d'Etat, les assurances de ma plus haute considération.

Fethi Okyar

Ambassadeur.

Son Excellence
The Rt.Hon. The Viscount Halifax, P.C.,
Secrétaire d'Etat aux Affaires
Etrangères de Sa Majesté Britannique,
S.W.1.

S. R. Sonyel

Registry } E 7370/69/44
Number }

FROM Sir P. Lorraine
Angora.

No 622
(196/184/38)
Dated 2nd Dec. 1938.

Received
in Registry } 8th Dec. 1938.

E:Turkey.

Will of the late President Kemal Ataturk.

Reports that M. Ataturk's will was opened and read on 28th November at the Ministry of Justice in the presence of M. Ataturk's sister, Bayan Makbule, the Ministers of Justice, Foreign Affairs and the Interior and a number of deputies and judges. M. Ataturk bequeathed his entire fortune to the Republican People's Party, on condition that it should be administered by the IŞ Bank and that the interest therefrom should be utilised in providing annuities for his sister and for his adopted daughters. M. Ataturk also left further instructions regarding the utilisation of the interest on his fortune.

Last Paper.

E 7365

References.

E 3442 / 466 / $\frac{47}{31}$

$\frac{13}{12}$

(Print.)

Turkey

(How disposed of.)

(Minutes.)

The provision ~~about~~ for the Education of General İsmet İnönü's children is probably due to M. Ataturk's desire to show the close ties uniting himself and his successor rather than to any wish ~~for~~ assisting General İnönü financially

By Print

J. R. Colville

12/xi

R. U. Bascilar

(Action completed.)

(Index.)

25/11/38
27/11/38

13/12/38

Next Paper.

E 7374

17208 5/38 P.O.P.

do.

W. B. ...
13/12

12/12/38
13/12/38

Belge 18 — Ata'nın vasiyetnamesiyle ilgili olarak J. R. Colville'in 12.12.1938'de kaleme aldığı yorum.

S. R. Sonyel

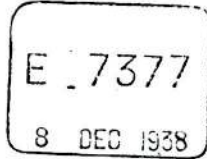
*
No.632.

411

British Embassy,

Angora,

December 3rd, 1938

My Lord,

Since the seriousness of Monsieur Kemal Atatürk's malady was understood and the possibility of its fatal issue became apparent, I have endeavoured to keep Your Lordship accurately informed, not only of the medical progress of the disease, but also of the likely course of events should the President's death supervene. In both respects I was fortunately able to draw on the expert competence of Doctor Tevfik Rüştü Avas and was thus enabled to furnish you with a reasonably precise forecast.

2. It is now clear that since the latter half of August Monsieur Kemal Atatürk's life has been seriously threatened; but his will to live was an incalculable factor. The suspense of the last two and a half months has been painful and disturbing for all friends of the late President and all well-wishers of the Republic which he founded. But from a practical view it has also had its advantages; for it compelled the leading men in Turkey not merely to visualize the Kemalist Republic without its creator, but also to assess and to accept their...

The Right Honourable
Viscount Halifax, K.G., G.C.S.I., G.C.I.E.,
etc.. etc., etc.,

Belge 19 — Sir P. Loraine'nin 3.12.1938'de Ankara'dan Lord Halifax'a gönderdiği
632 sayılı yazı.

their own responsibility for ensuring the stability and continuity of the political structure bequeathed to the nation by its great leader, and the virtues of which had already been so conspicuously vindicated.

3. It says much for the good sense of those men that the oncoming hour of responsibility brought them together in even closer harmony and franker goodwill than ever before in their determination to deserve well of their Chief and of the country, and to discharge faithfully the obligations which thenceforth devolved on them.

4. In the morning of November the 10th Atatürk died in Istanbul. By mid-day on November the 11th General İsmet İnönü had been unanimously elected by the Grand National Assembly in Angora to succeed him in the Presidency of the Republic. The Government resigned: the Prime Minister was entrusted by the Head of the State with the formation of a new Cabinet, and the second government of Monsieur Celal Bayar, minus the services of Doctor Tefvik Rüştü Aras who had occupied the Ministry for Foreign Affairs for thirteen years, and of Monsieur Şükrü Kaya who had occupied the Ministry of the Interior for eleven years, assumed its duties on November 11th.

5. The transference of power and office thus took place with the utmost promptitude, with scrupulous regard for constitutional practice, without a ripple on the stream of the country's life; and the young Republic emerged with dignity and decorum from the first big test...

test of its institutions. Furthermore there was here no victory of one party faction over another, no triumph of one political theory at the expense of another. The men of the Government and the men of the party had laid their plans in harmonious agreement; their plans were good, and they were carried out. More than that cannot be stated at present, but the augury is a good one.

6. In my opinion the choice of General Ismet İnönü as President of the Republic was undoubtedly the right one. Your Lordship may indeed recollect that more than a year ago (see my Telegram No. 22/ of 1937) at the moment of his retirement from the post of Prime Minister, I suggested him to your predecessor as a likely and suitable occupant of the Presidency in the event of Monsieur Atatürk's death. He enjoys great personal popularity in the country, he has already the authority conferred by thirteen years of office as Prime Minister, and the prestige not only of a victorious general in the war of liberation, but also of Atatürk's principal lieutenant in the building up of the Republic. General Ismet İnönü is just as incorruptible as his great predecessor; he is industrious and a sober liver; he has first-hand knowledge of foreign affairs and a complete grasp of the administrative machine and of administrative problems. He has thus all the necessary qualifications to fulfil his high office, to consolidate the régime, and to shed further lustre on the youthful Republic.

7. But Atatürk with his dramatic dynamism and his magnetic attraction for the people will be missed. The mourning for him is very real. During the funeral ceremonies it was pathetically evident among the common people and patently...

EL 458 / 466 / 44

patently genuine. Women could not control their tearful emotions, and even sturdy Turkish infantrymen lining the streets along which the funeral cortège slowly defiled, though standing rock-like in the maintenance of their military duties and marshalled ranks, might be seen with faces twisted by grief and furrowed by tears.

8. The passage and impact of succeeding years will test the fidelity to Atatürk's memory and the strength of what he has built; in my expectation both will successfully withstand the strain.

I have the honour to be, with the highest respect,

My Lord,

Your Lordship's most obedient,

humble Servant,

Percy Loraine

S. R. Sonyel

<p>Telegram from: Sir P. Lorraine, Angora.</p> <p>No: 23 Saving.</p> <p><u>CONFIDENTIAL</u></p> <p>D. 6th Oct. 1938 R. 11th Oct. 1938</p>	<p><u>Kemal Atatürk's Health</u> 155</p> <p>Atatürk has had a relapse, but his morale is high and he is determined to overcome the disease. Wishes to attend National Festival in Angora on October 29th.</p>
<p>Last Paper. K 5/16 9/8</p>	<p>(Minutes.)</p>
<p>References.</p>	<p>~~The King~~</p> <p>This is not so reassuring. I heard of another report recently (not received in the F.O), which seemed to be from a fairly reliable source, to the effect that the President was not expected to leave his bed again</p>
<p>(Print.)</p>	
<p>(How disposed of)</p>	
<p>(Action completed.)</p>	<p>R. J. Bowker. 14/x. H. J. [unclear] 14/10/38 W. [unclear] 14/10</p>
<p>(Index.)</p>	<p>Next Paper.</p> <p>12282 11/35 F.O.P.</p> <p>S. M. 14.10.38</p>

Belge 20 — Atatürk'ün bir daha yataktan kalkmasının beklenmediğini ileri süren R. J. Bowker'in 14.10.1938 tarihli yorumu.

S. R. Sonyel

Registry E 6034/69/44
Number

TELEGRAM FROM

Sir J. Loraine

(Istanbul)

No. 18 saving

(Decypher)

Dated 10th Oct. 1938

Received } 17th Oct.

in Registry } 1938

E : Turkey

Question of a successor to Kemal Ataturk.

Message for Sir A. Gedogan, reporting that Turkish Ambassador in London is still in Istanbul and has cancelled his departure twice. This may be in accordance with current rumour that Ataturk wishes to designate Fethi Okyar as his successor as President. Discusses situation which would arise in event of Ataturk's death, should he desire Fethi Okyar to take his place. Believes that Ismet Inonu would be a more popular choice and would be able quickly to establish his authority. Does not think, however, that he desires the post. Fears that unless before long there is a marked improvement in Ataturk's health he cannot live many months more.

Last Paper.

E 5969

References.

(Print.)

(How disposed of.)

(Action completed.)

4/10/38

(Index.)

17/10

Next Paper.

E 6049

(Minutes)

Please see also E 5969
I should have thought
it unlikely that Mr. Ataturk
would wish to make
Mr. Fethi Okyar his successor

R. Bowdler.
17/10

The rumour has now been reported in
the British press. It is difficult to
say whether there is anything in it.

17/10

G.M. 7.10.38.

AG. Oct. 17. 1938

H. 15/10

R.

1644 2/38 P.O.P.

Belge 21 — Fethi Okyar'ın Atatürk'ün yerine seçileceğine dair yorumlar.

S. R. Sonyel

<p>Registry Number } 6049/69/44</p> <p>TELEGRAM FROM Sir P. Lorgine, No. ~~Istanbul~~ 87 (R)</p> <p>Dated Immediate Received 17th Oct. 1938 in Registry } 16th Oct. 1938</p> <p>E: Turkey</p>	<p><u>Health of Kemal Ataturk.</u></p> <p>Reports that an official communique was given to the press on October 17th to effect that the President's liver trouble became more acute on October 16th. The symptoms had since yielded somewhat to treatment and a slight improvement had been registered. Nevertheless the President's condition remained serious. Text of communique follows by post. Has informed the King.</p>
<p>Last Paper. E6034</p>	<p>(Minutes.)</p>
<p>References.</p>	
<p>(Print.)</p>	
<p>(How disposed of.)</p>	<p>The fact that the Turkish Govt have now decided to make public what has long been treated with great secrecy seems to indicate that they fear the worst. It remains to be seen how long M. Ataturk's Iron constitution will enable him to resist.</p> <p>J. R. Colville 18/4.</p> <p>True</p>
<p>(Action completed.) 24/10</p>	<p>(Index) 24/10</p>
<p>Next Paper. E6011 (E6204)</p>	<p>16414 2/38 P.O.P.</p>

Belge 22 — Atatürk'ün sağlık durumunun kötüye gittiğine dair J. R. Colville'nin yorumu,

Communiqué officiel sur l'état de santé d'Atatürk

17 octobre 1938

Du Secrétariat général de la République :

suivants se sont manifestés subitement le dimanche 16 Octobre 1938. descendit à 104, la respiration à 20 et la température marqua 37.

A. — De 14 h. 30 à 22 heures la

C — Après le traitement ordonné et appliqué à la suite de l'examen et de la consultation effectuée, l'état conserve son caractère sérieux bien qu'une légère amélioration ait été constatée dans l'état général.

1 — Le rapport délivré aujourd'hui par les médecins consultants sur l'état de santé du Président de la République se trouve au second paragraphe :

2 — Alors que la maladie de foie

3 — Des bulletins de santé seront publiés.

S. R. Sonyel

<p>Registry Number E 6129/69/44.</p> <p>TELEGRAM FROM <u>Sir P. Loraine</u> <u>(Angora).</u></p> <p>No. 177. (Decypher).</p> <p>Dated Confidential. 19th Oct. 1938</p> <p>Received in Registry 20th Oct. 1938</p> <p>E : Turkey.</p>	<p><u>Successor of Kemal Ataturk.</u></p> <p>Refers to Istanbul telegram No. 49 of 4th August (E 4614 Green) and No. 18 Saving of 10th October (E 6034/69/44).</p> <p>Believes that Turkish Government in anticipation of the President's death have made all the necessary arrangements to assemble the Grand National Assembly within twenty-four hours in order that this body may forthwith elect a new President of the Republic. Believes that there will only be two candidates, of whom Ismet Inonu will probably be elected. It appears that Marshal Fevzi and Fethi Okyar are constitutionally barred as neither is a deputy.</p>
<p>Last Paper. E 6123</p>	<p>(Minutes.)</p>
<p>References.</p>	<p>We do not know who his other candidate besides General Ismet Inonu will be ; but if M. Okyar and the Marshals are excluded from candidature there can be no doubt that Ismet will be elected.</p>
<p>(Print.)</p>	
<p>(How disposed of.) 14. D.O. <i>Get >></i></p>	<p>J. R. Collins 20/x</p> <p>I should have thought that there would be no difficulty in arranging for the Marshals and M. Okyar to be made deputies.</p>
<p>(Action completed.) BA 2/10</p>	<p>(Index) D.O. 10</p>
<p>Next Paper. E 6158</p>	<p>17652 8/38 F.O.P.</p>

Belge 23 — Atatürk'ün halefi konusunda İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinin yorumları.

S. R. Sanyal

deputies if it were wished that one of them should become President. It certainly looks as if General İnönü is destined for the office. I imagine that arrangements will be made to see that whoever is designated will be elected unanimously. It would hardly do to have rival parties at such a moment.

The President of Turkey is elected for four years. Cevdet Ataturk ^{has been} ~~was~~ re-elected as a matter of course at the end of each successive period, but this need not necessarily happen in the case of his successor, though a frequent change of President is hardly compatible with the present stage of constitutional development.

development in Turkey. 171

Q copy/D.O.
(as/consent)

R. J. Kowal.

D. I. D. ^{mm} 24/10

20/x
L. Saggalley
20/10/38

W. J. N. H. S.
20/10

G. M. 20.10.38

AG. Oct. 20. 1938.

S. R. Sonyel

<p>Registry Number } E 6111/69/44</p> <p>TELEGRAM FROM Sir P. Loreine (Angora)</p> <p>No. 175 (R)</p> <p>Dated 19th Oct. 1938</p> <p>Received in Registry } 20th Oct. 1938</p> <p>E : Turkey</p>	<p>Health of Kemal Atatürk.</p> <p>Fears that condition of the President is desperate and that he may die at any hour. Has informed the King.</p>
<p>Last Paper.</p> <p>E 6049</p>	<p>(Minutes.)</p>
<p>References.</p>	
<p>(Print.)</p>	
<p>(How disposed of.)</p>	<p>R. W. Bowker. 20/x. This morning's reports are better, but it is clearly only a matter of a short time.</p> <p>L. Baggallay 20/10/38</p> <p>WJ 20/10</p>
<p>(Action completed.)</p> <p>21/10</p>	<p>(Index.)</p> <p>21/11</p>
<p>Next Paper.</p> <p>E 6128.</p>	<p>17652 8/38 F.O.P.</p>

Belge 24 — Atatürk'ün kısa bir zaman içinde öleceğini ileri süren L. Baggallay'ın 20.10.1938 tarihli yorumu.

S. R. Sanyel

<p>Registry Number E 6128/69/44 TELEGRAM FROM Sir P. Lorraine No. (Angora) 176 (Decypher) Dated 19th Oct. 1938 Received in Registry } 20th Oct. 1938 E: Turkey.</p>	<p><u>Proposed attendance of personal representative of His Majesty The King at funeral of Kemal Atatürk.</u> Refers to Angora telegram No. 175 (E 6111/69/44). Discusses the desirability of attendance of personal representative of The King at the eventual funeral of the President, and points out the bad effect on Anglo-Turkish relations which might result if King Victor Emmanuel and Herr Hitler sent personal representatives and His Majesty's Government did not. Requests an independent decision in this matter.</p>
<p>Last Paper. E 6111</p>	<p>Proposed attendance of personal representative (Minutes.)</p>
<p>References.</p>	<p>From the political point of view, the Eastern Dept wish to support Sir P. Lorraine's recommendation.</p>
<p>(Print.)</p>	
<p>(How disposed of.) Off. Mayor Sir A. Harding, from Sir A. Cadogan 6/21.</p>	<p>Treaty Dept W. J. Foxley 20/10</p> <p>When President Damra died in 1932, King George V was represented at the funeral by the Duke of Wales. (The Duke of Aosta + Prince Paul of Serbia were also present). At the funeral of President</p>
<p>(Action completed.) 24/10</p>	<p>(Index) 9/2/10</p>
<p>Next Paper. E 6129</p>	<p>17650 8/38 F.O.P. va</p>

Belge 25 — Atatürk öldüğü takdirde cenaze töreninde İngiliz Kralının özel bir temsilci tarafından temsil edilmesi konusunda yorumlar.

S. R. Soyel

von Hindenburg. ^{in 1934,} / King George V
was represented by Sir E. Pliffo, who was on leave at the time and went back to Berlin for the occasion.

Griffiths
20/10.

I think it is clear that we ought to advise His Majesty to send a personal representative in all the circumstances, but, unless anyone can suggest some transcendently suitable person and I am afraid I cannot - it might be advisable to leave the choice entirely to the Palace.

Dr. Brand
20/10

3

Minutes.

157

I think we should leave the choice to the Palace. One of the things that would no doubt be selected

Qy write to Sir A. Hardinge, ~~urgently~~, asking him to submit this suggestion to the King.

G.M. 20.10.38

Ab.
- Oct. 20. 1938

Draft submitted
R. U. Bowker.
20/x.

S. R. Sonyel

<p>E 6627/69/44 Sir P. Loraine Angora. 558(61/2/38) 4th Nov:1938 10th Nov:1938 Turkey.</p>	<p><u>Review of troops at Angora.</u> Transmits copy of the Military Attaché's despatch of 31st October reporting on a review of troops which took place at Angora on 29th October, 1938.</p>
<p>Last Paper. E 6626</p>	<p>(Minutes.)</p>
<p>References.</p>	<p>The actual performance of the units engaged was superior to last year, but it is interesting to note that the absence of M. Atatürk from the Saluting base seems to have made itself felt psychologically both among the troops and the spectators.</p>
<p>(Print.) Foster</p>	
<p>(How disposed of) + W.O. (signed copy) A.M. Nov. 17</p>	<p>Copy W.O. (signed copy) A.M. J.R. Colville 11/21 R.V.S. «(x)»</p>
<p>(Action completed.) 85 11/11</p> <p>(Index.) gob/ky</p>	
<p>Next Paper. E 6638</p>	<p>15741 8/37 F.O.P.</p>

Belge 26 — 29 Ekim, 1938 Cumhuriyet Bayramı münasebetiyle Ankara'daki İngiliz Büyükelçiliği Ataşemiliterinin geçit resmiyle ilgili raporu hakkında J. R. Colville'in yorumu : "... Atatürk'ün merasimde hazır olmaması erler ve halk üzerinde psikolojik tesirini gösterdi".

S. R. Sonyel

Registry Number } E 6622/69/44

FROM Syr P. Lorraine
(Angora)
No. 553
(445/1/38)

Dated 4th Nov: 1938
Received in Registry 10th Nov: 1938

E: Turkey

Anniversary of the proclamation of the Turkish Republic.

Reports that the three day national celebrations in connexion with the proclamation of the Republic were inaugurated, on 28th October, by a speech in Angora of the Secretary General of the Popular Party and Minister of the Interior M. Şukru Kaya. Encloses a French translation of the speech and summarizes its contents.

Last Paper.

E 6621

(Minutes.)

References.

This violent attack on the Ancien Régime, at a moment when Atatürk's death was clearly imminent, seems to show that the Govt are in fact conscious of certain reactionary and counter-revolutionary influences inside Turkey; but I don't think that anybody outside Nice seriously considers the possibility of a restoration of the Sultanate.

(Print.) G31113

Turkey
(with enclosure)

(How disposed of?)

By print without enclosure

J. R. Colville

11/11

R. U. Bowler

12/11

(Action completed.)

(Index.)

20/11

10/11

Next Paper.

E 6626

(R 9925/1377/44)

15741 S/57 F.O.P.

S. R. Sonyel

TURKISH EMBASSY

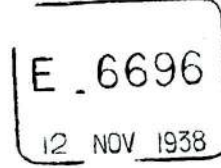
LONDON

No. 883 / 143.

253

11th November, 1938.

Green 2000

Your Excellency,

I have the honour to inform Your Excellency that the Grand National Assembly of Turkey has to-day unanimously elected Mr. Ismet İnönü, Deputy of Malatya and former Prime Minister, to the Presidency of the Turkish Republic, left vacant by the death of Kemal Atatürk.

I have the honour to be,

with the highest consideration,

Your Excellency's most obedient
Servant,

Chargé d'Affaires.

His Excellency

The Rt. Hon. The Viscount Halifax, P.C.,

His Majesty's Principal Secretary of State
for Foreign Affairs,

S.W.1.

Belge 28 — İsmet İnönü'nün Büyük Millet Meclisi tarafından 11.11. 1938'de Cumhurbaşkanı seçildiğini İngiltere Dışişleri Bakanlığına bildiren Türk Maslahatgüzarı Kadri Rızan'ın yazısı.

S. R. Sonyel

Registry Number } E 7378/69/44

FROM Sir F. Loraine
Angora.

No. 633 (196/189/38)

Dated 3rd Dec. 1938.

Received in Registry } 8th Dec.
1938.

E : Turkey.

Funeral of M. Ataturk.

Refers to Angora telegram No. 221 of 22nd November (E 6984/69/44).

Transmits a memorandum describing in detail the obsequies of the late President.

Last Paper.

E 7377

(Minutes.)

~~De King~~

References.

E 7379

The description of the funeral ceremonies is perhaps a little long to print

(Print.)

~~Tuesday~~

It is gratifying that the British Consulate at Angora should have made such an excellent impression.

(How disposed of.)

14 W.O.
Adm. Dept
J.P. - Angora
No 552 Dec 21

Perhaps the most curious part of the proceedings was the holding of a religious ceremony at Dome Baptiste at the request of the President's family.

By copy / W.O.
Admiralty

(Action completed.)

(Index.)

30/12

20/12/39

~~Tuesday~~ DEPT

J.R. Colman
12/11

Next Paper.

E 7379

17208 5/38 F.O.P.

Rec

S. R. Sonyel

The Turkish Govt. acquitted
themselves extremely well

R. W. Bowker

Although long, I think this should be printed 12/12.

L. S. Galloway
13/12/38

W. M. Bates
13/12

Le Président est mort:
vive le Président: whose
predecessor we need
not immortalize in our
print. But 1. Thank:
2) many copies as proposed

No. 14 Dec.

Draft/submitted

JRC

17/12

COMMENT EVOLUA LA MALADIE D'ATATURK

**Un des médecins traitants
nous relate les cir-
constances dans lesquelles
se déclara le mal**

*Ataturk voulait absolument retour-
ner a Ankara et il avait interdit
la publication de bulletins médicaux*

Pensant qu'il serait très intéressant pour nos lecteurs de recevoir, de la bouche même des médecins traitants des explications sur l'évolution et sur les côtés restés encore obscurs de la maladie qui nous a ravi Ataturk, je me suis adressé à un personnage qualifié, à quelqu'un qui a rendu de précieux services au pays lors de la lutte pour l'Indépendance et à la conférence de Lausanne : au Dr. Nihad Réchad.

Laissons la parole à l'éminent médecin :

— En juin 1937, Ataturk s'était rendu à Yalova. Je l'examinai : il n'existait encore aucun symptôme de la maladie qui devait l'emporter. Quelques mois plus tard, vers la fin de Janvier 1938, je l'examinai une seconde fois, toujours à Yalova. Je découvris, cette fois, des symptômes inquiétants dans le foie. Je traitai la maladie durant dix jours.

Puis Ataturk se rendit à Bursa et de là à Istanbul, au Palais de Dolmabahtché où il souffrit d'un refroidissement. Nous le soignâmes ensemble avec le profes-

Le prof. Dr. Nihad Réchad
seur Dr. Néchet Eumer. Vers fin février,
(La suite en page 4 col. 1)

Belge 30 — Atatürk'ün doktorlarından Prof. Dr. Nihat Reşat'ın Ata'nın hastalığıyla ilgili olarak 26.11.1938 tarihli *Republique* gazetesine verdiği demec ve gazetenin bu konuyla ilgili yazısı.

Comment évolua la maladie d'Ataturk

(Suite de la 1ère page)

le grand malade entra en convalescence et repartit pour Ankara. Je ne le revis plus jusqu'à son retour à Istanbul.

Au mois de Mai, lorsqu'il rentra en notre ville, le prof. Néchet Eumer et moi, nous lui fîmes subir un traitement régulier. Comme on le sait de fin Mai à mi-Juillet, Ataturk resta à bord du yacht «Savaronna». Puis on le transféra au Palais : pendant ce temps, la maladie avait fait des progrès depuis Yalova.

Je dois avouer que nous ne croyions nullement que le mal aurait eu une conséquence si douloureuse en un si court laps de temps. Nous étions certains que la maladie resterait longtemps encore à l'état latent. Une fièvre cependant se déclara soudain lorsqu'il était à bord du «Savaronna», qui réduisit nos espoirs. Et, en effet, la maladie entra, à partir de cette date, dans une phase aiguë et, après les accidents que l'on sait, eut une issue fatale.

Vingt jours avant sa mort, la première crise l'avait fait entrer en quelque sorte dans le coma. Mais l'étonnante vitalité d'Ataturk lui fit résister avec succès. Deux semaines plus tard, parurent les mêmes symptômes et trente sept heures après s'éteignait cette vie si précieuse et si sublime.

«Il est certain que le refroidissement contracté lors de son dernier voyage a eu une influence malheureuse sur la maladie.

«J'ai été présent à la consultation du professeur Français Fiessinger et des médecins allemands qui furent appelés en consultation. Tous se déclarèrent entièrement d'accord avec nous tant pour le diagnostic que pour la forme de traitement.

«L'opinion publique doit savoir que rien n'a été négligé dans les soins apportés à traiter l'illustre malade. L'intérêt extrême et sincère manifesté à tout instant envers lui doit faire l'objet d'une mention spéciale.

«Du début jusqu'à la fin, le moral du Chef était élevé. Il conserva jusqu'à la dernière minute son énergie, son endurance et sa dignité. Il ne manifesta pas un instant la moindre crainte d'une issue fatale. Ce qu'il voulait le plus, c'était se lever, se promener dans la chambre et surtout rentrer un moment plus tôt à Ankara.

453
«Ses demandes de retourner à la capitale se firent plus pressantes au début d'Octobre. Et même, un ascenseur avait été construit au Stade d'Ankara pour le monter jusqu'à sa loge lors de la célébration du XVe anniversaire de la République.

La maladie, malheureusement, fit des progrès. Nous nous opposâmes à son départ, pour prévenir tout danger. Il accepta, durant toute la maladie, les recommandations et les prières des médecins traitants.

«Je ne sais pas s'il fit traduire les livres sur la cirrhose du foie, mais j'ai ouï-dire qu'il demanda la traduction de la partie de l'Encyclopédie traitant de cette maladie. Ataturk s'intéressait naturellement à sa maladie et posait des questions en ce sens au professeur Fiessinger.

C'est Ataturk qui nous demanda de ne pas publier des bulletins officiels au début de la maladie. Nous rédigeâmes par la suite, des communiqués, lorsque le malade entra dans le coma.

Les médecins traitants et consultants ont remis au gouvernement un constat de décès signé, et en outre, un rapport détaillé du début jusqu'à l'issue fatale, en mentionnant les diverses phases de l'évolution de la maladie.

Ataturk s'intéressa jusqu'au dernier moment aux affaires de l'Etat et reçut les explications voulues à ce sujet du président du conseil et des ministres qui venaient le visiter et leur donna ses directives.

«On a dit qu'Ataturk a demandé l'heure quelques instants avant sa mort. Vous savez que lors d'une crise ou d'un accès de fièvre chaque malade prononce une suite de mots inintelligibles. Il en fut de même pour Ataturk.

«Voici comment survint la mort : les médecins veillaient, chaque heure, à tour de rôle, l'illustre malade. Mais ceci n'empêchait pas ceux qui avaient terminé leur tour, d'aller et venir dans sa chambre.

«Je restai donc près de lui entre 7-8 heures, jeudi. Puis ce fut le tour du Dr Abrevaya. Je causais près de la porte avec le Dr. Hayroullah. J'entendis, tout à coup, des cris désespérés : c'était l'infirmerie... L'événement douloureux s'était produit. Nous accourûmes tous dans la chambre.

L'éminent praticien m'avait donné tous les détails désirés. Je ne voulus pas abuser de son amabilité et le quittai en le remerciant.

FOUAD DOUYAR

cu 26 Kasım'da şunları ekliyordu: "Cenaze törenine katılan İngiliz hey'etinin bu kadar iyi bir şekilde karşılanması ve böyle bir iyi intiba bırakmış olması memnuniyet vericidir. Öğrendiğime göre, Akdeniz Filosu Başkomutanı Londra'ya varmış olup bugün Bahriye Bakanlığına gidecek ve herhalde Mareşal Fevzi'yle yaptığı görüşme hakkında bilgi verecektir."¹⁰³

Bu arada Londra'daki Türkiye Büyükelçisi Fethi Okyar, İngiltere Dışişleri Bakanı *Lord Halifax*'a gönderdiği yazıda, İngiliz Kırılının Atatürk'ün cenaze törenine özel bir temsilci göndermesinden, Akdeniz Filosu Başkomutanının şahsen törende hazır bulunmasından ve bir İngiliz askerî müfrezesinin ihtiram kıtasını teşkil etmesi suretiyle Ata'nın hatırasına büyük saygı göstermesinden ötürü İngiltere Hükûmetine teşekkür ediyordu. Dışişleri Bakanı aynı gün buna karşılık veriyor ve Büyükelçinin mektubunun son paragrafındaki özel mesajından çok mütehassıs olduğunu yazısına ekliyordu¹⁰⁴. (Bak: Fotokopi No. 17).

Atatürk'ün Vasiyetnamesi

Yine İngiliz kaynaklarından öğrenildiğine göre, merhum Atatürk'ün vasiyetnamesi 2 Aralıkta Adalet Bakanlığında, Atatürk'ün hemşiresi Bayan Makbule, Adalet, Dışişleri, İçişleri Bakanları, bazı milletvekilleri ve yargıçların huzurunda büyük bir itina ile açılarak okunmuştur. *Sir Percy Loraine* bu konuda aynı gün Dışişleri Bakanı *Lord Halifax*'a gönderdiği kısa bir raporda aynen şöyle diyordu: "Atatürk, bazı şartlarla her şeyini Cumhuriyet Halk Partisine bırakmıştır. Şartlar şunlardır: Tereke İş Bankası tarafından idare edilecek ve temin edilecek faizden, aşağıdaki kimselere hayatları boyunca şu meblâğlar verilecektir: Hemşiresine ayda 1000, manevî kerimeleri Âfet, Sabiha Gökçen, Ülkü, Rukiye ve Nebile'ye ayda sırasıyla 800, 600, 200, 100 ve 100 Türk Lirası. Ayrıca bu faizden genç pilot Sabiha Gökçen'e bir ev temin edilecek, Ata'nın hemşiresinin Çankaya'daki evi, hayatı boyunca muhafaza edilecek ve İsmet İnönü'nün çocukları yüksek öğrenim görecektir. Geriye kalan miktar Türk Tarih ve Dil Kurumları arasında

¹⁰³ PRO., FO. 371/21927/E 7055, *Lorraine*'den Londra'ya, 223 sayılı, kapalı telyazısı, 24 Kasım 1938.

¹⁰⁴ PRO., FO. 371/21926/E 7118, Fethi Okyar'dan *Lord Halifax*'a, 906/149 sayılı yazı, Londra, 26 Kasım 1938.

eşit surette paylaşılacaktır. Atatürk'ün, Türkiye'nin birçok yerlerinde kurduğu nümune çiftliklerini 1937 Haziranında ulusa verdiği hatırlardadır"¹⁰⁵. Hariciyede Üçüncü Sekreter *J. R. Colville* bu belgeyle ilgili olarak 12 Aralıkta şu yorumda bulunuyordu: "Atatürk'ün General İsmet İnönü'nün çocuklarını okutmayı üstelenmekten amacı, İnönü'ye malî yardım sağlamaktan ziyade herhalde aralarındaki dostluk bağlarını göstermektir"¹⁰⁶. (Bak: Foto-kopi No. 18).

Sonuç

Atatürk'ün hastalığının ağırlığı ve onun ölmesi ihtimali anlaşıldığı günden beri, yalnız hastalığı konusunda değil, öldüğü takdirde olayların ne gibi bir seyir takip edeceği konusunda da İngiltere Dışişleri Bakanlığına devamlı surette bilgi veren *Sir Percy Loraine*, 3 Aralıkta Dışişleri Bakanlığına şu yazıyı gönderiyordu: "Her iki konuda da Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın eksper bilgisinden faydalanmak ve size az çok bir tahmin vermek fırsatını buldum. Ağustosun ikinci yarısından beri Kemal Atatürk'ün hayatının ciddî surette tehlikeye girdiği şimdi aşikâr olmuştur; fakat onun yaşama azmi hesaba katılmamıştı. Son iki buçuk ayın endişe verici kararsızlığı, merhumun bütün dostları ve kurduğu Cumhuriyete karşı iyi niyet besleyenler için büyük acı ve endişe içinde geçmiştir. Bununla beraber, pratik açıdan bunun avantajları da olmuştur; çünkü bu durum bütün Türk liderlerini, Kemalist Cumhuriyetini yaratıcısız görecekları yerde, büyük lider tarafından ulusa vasiyet edilen siyasal bünyenin sağlamlık ve devamlılığını sağlamak konusunda kendi sorumluluklarını kabul etmek zorunluğunda bırakmıştır. Bu siyasal bünyenin fazileti açık bir şekilde doğrulanmış bulunuyor.

"Sorumluluk ânının daha büyük bir ahenk ve daha içten iyi niyet içinde birleştirdiği bu adamların, Şeflerine ve memleketlerine lâayık olduklarını ispatlamak ve bundan böyle kendilerine düşen sorumlulukları sadakatla yerine getirmek azmini gösterir. Atatürk, 10 Kasım sabahı İstanbul'da vefat etti. 11 Kasım öğleye doğru İsmet İnönü, Büyük Millet Meclisi tarafından oybirliğiyle Cumhurbaşkanı

¹⁰⁵ Ankara'daki İngiliz Büyükelçiliği Müşavirlerinden *James Morgan*'ın 15 Haziran, 1937'de Londra'ya gönderdiği 353 sayılı yazı.

¹⁰⁶ PRO., FO. 371/21927/E 7370, *Lorraine*'den *Halifax*'a, 622 sayılı yazı, Ankara, 2 Aralık 1938.

seçildi. Hükûmet çekildi. Yeni Kabineyi kurma yetkisi devlet başkanı tarafından yine Başbakan'a verildi. Bu suretle Celâl Bayar ikinci hükûmetini kurdu, fakat 13 yıldan beri Dışişleri Bakanı bulunan Dr. Tevfik Rüşdü Aras ve 11 yıldan beri İçişleri Bakanı bulunan Şükrü Kaya, bu Kabinede yoktur. İktidar, süratle ve Anayasaya uygun bir şekilde el değiştirdi. Memleketin hayatında tek bir dalga başgöstermedi ve genç Cumhuriyet, kuruluşlarının tabii tutulduğu bu ilk büyük imtihandan vakarla çıktı. Aynı zamanda siyasal bir hizip başka bir hizbe, siyasal bir nazariye başka bir nazariyeye galebe çalmadı. Hükûmet ve parti adamları, plânlarını ahenkli bir anlaşma içinde hazırladılar. Bu plânlar iyi idi ve uygulandı. Şimdilik bundan fazla birşey söylenemez, fakat belirtiler hayırlıdır.

“Görüşümce General İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesi isabetli olmuştur. Bir yıldan fazla bir süre önce, kendisi Başbakanlıktan çekilirken, selefimize gönderdiğim 22 sayılı kapalı telyazımda, Atatürk'ün ölmesi halinde İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına muhtemel uygun bir aday olduğunu yazmıştım. Memlekette oldukça popülerdir. Başbakan sıfatıyla arkasında 13 yıllık tecrübenin yetkisi vardır. Yalnız kurtuluş savaşının muzaffer bir generali olarak değil, Cumhuriyetin kuruluşunda Atatürk'ün başlıca yardımcısı olarak da prestiji büyüktür. Ulu selefi kadar, İsmet İnönü de dürüst ve çalışkandır; hayatı düzenlidir. Dışişlerinde ilk kaynak bilgiye sahiptir; idare mekanizması ve sorunlarına tamamen vâkıftır. Yüksek görevinin gereklerini yerine getirecek, rejimi takviye edecek ve genç Cumhuriyete daha fazla parlaklık serpecek tüm meziyetlere sahiptir.

“Bununla beraber, dramatik dinamizmi ve miknatis gibi çekiciliğiyle Atatürk'e hasret kalınacaktır. Onun matemi gerçektir. Bu hasret cenaze törenleri sırasında genel halk arasında pek acı bir şekilde kendini göstermiştir ve kesin olarak halistir. Kadınlar gözyaşlarını tutamadılar; hattâ cenaze kortejinin yavaşça geçtiği yollara dizilen iri yapılı Türk erleri bile, askerî görevlerini ifada kaya gibi dimdik dururken, yüzlerinde elem okunuyor, gözlerinden yaşlar boşalıyordu. Atatürk'ün hatırasına olan sadakat ve onun kurduğu bünyenin kudreti gelecek yılların ağırlığı altında denenecektir. Kanaatımca her ikisi de bu ağırlığı başarıyla kaldıracaktır”. İngiltere Dışişleri Bakanlığında ilgiyle okunan bu rapor, Birinci Sekreter R. J. Bowker tarafından 9 Aralıkta şöyle yorumlandı: “İktidarın pürüzsüz bir şekilde el değişt-

tirmesi, genç Cumhuriyetin lehinedir”¹⁰⁷. (Bak: Foto-kopi No. 19, 19a, 19b ve 19c.)

Aynı gün, *Lord Halifax*'a gönderdiği ikinci bir yazıda, *Sir Percy Loraine*, Türk-İngiliz dostluğuna değinerek şöyle diyordu: “Bütün dost ve komşuları arasında Türkiye, en çok İngiltere'nin sempati ve dostluğunu arzu ile bekliyordu. Türkler, neticeden çok memnun olmuşlardır. Yalnız İngiliz hey'etinin büyüklüğü ve parlaklığı değil, bu hey'eti göndermek için yapılan teklif dahi Türk hayali üzerinde büyük etki yapmış ve ilgili Türk Bakan bu konuyla ilgili raporunu sununca, Halk Partisi üyeleri ve Parlâmento Grubu tarafından alkışlarla karşılanmıştır. Kırılın, Felt-Mareşal *Lord Birdwood*'u temsilci seçmesi çok isabetli olmuştur. *Lord Birdwood*, bu memlekette çok şöhret kazanmıştır. Gelibolu çarpışmalarında bir düşman olarak gösterdiği şövalyelik ve yüksek askerî kabiliyeti, Türkler tarafından iyi biliniyordu. Onun temsilci seçilmesi, iki memleket arasındaki dostluğun bir sembolü olarak karşılanmıştır. İngiltere'nin, törenlere katılmak üzere İstanbul'a bir deniz müfrezesi ve Ankara'ya bir askerî müfreze göndermek teklifinde bulunan ilk büyük kuvvet olması, gayet iyi bir intiba yaratmıştır. Bu intiba, Akdeniz Filosu Başkomutanının kendi gemisiyle gelerek törene katılması, Türk duygu ve sorumluluklarına uygun şekilde bir savaş gemisi gönderme teklifiyle takviye edilmiştir.

“Ankara'daki törene katılan *Malaya* gemisinin müfrezesi büyük bir takdir kazanmıştır. Ölen lidere olan saygılarını, O'nun kaybindan ötürü Türk ulusuna sempatilerini ve Kemalist Cumhuriyete dostluklarını göstermek yönünde İngiliz Kırılı, hükümeti ve halkının almış olduğu tedbirlerin Türkler arasında yarattığı duyguları yeterlikle anlatabilmek için, ‘intiba, değerlendirme ve takdir’ gibi kelimeler yetmez. Türkler gerçekten çok duygulanmışlardır. Mağrur, mesut ve müteşekkirdirler. Türk dostlarımızın bu sıcak, duygulu ve minnettar heyecanı unutulması için aradan bir nesilden fazla bir sürenin geçmesi gerekecektir. Felt-Mareşalin, Akdeniz Filosu Başkomutanının ve *Malaya* zırhlısı müfrezesinin şeref ve konforu için Türk yetkilileri ve özellikle Türk irtibat subayları tarafından yapılan her türlü yardımdan söz etmeden yazıma son verirsem nankörlük etmiş olurum. Türk yardımı her bakımdan bir ehliyet ve ileri görüşlülük örneği olmuştur”¹⁰⁸.

¹⁰⁷ PRO., FO. 371/21927/E 7377, *Lorraine*'den *Halifax*'a, 632 sayılı yazı, Ankara, 3 Aralık 1938.

¹⁰⁸ PRO., FO. 371/21927/E 7380, *Lorraine*'den *Halifax*'a, 635 sayılı yazı, Ankara, 3 Aralık 1938.